

TÜRKMEN POLITEHNIKI INSTITUTY

O.A.Baýramowa

MALIÝE SELJERMESI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan makullanylan

Aşgabat – 2010

O.A.Baýramowa. Maliýe seljermesi.

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby, Aşgabat – 2010 ý.

Giriş.

Häzirki zaman ykdysady şertlerde her bir kärhananyň işi bazar gatnaşyklarynyň gatnaşyjylarynyň (guramalaryň, şahslaryň) üns merkezinde bolýar. Olar özlerine elýeterli hasabatlaryň, hasap maglumatlarynyň esasynda kärhananyň maliýe ýagdaýyna baha bermäge çalyşýarlar. Olara munuň üçin esasy gural bolup maliýe seljermesi hyzmat edýär, onuň kömegi bilen seljerilýän obýektiň içki we daşky gatnaşyklaryna obýektiw baha bermek bolýar, soňra onuň netijeleri boýunça esaslandyrylan çözügütleri kabul etmek bolýar.

Maliýe seljermesi kärhananyň ösüşiniň geljegine baha bermek maksady bilen, onuň edilen işleriniň netijesini we maliýe ýagdaýynyň maglumatlaryny öwrenmäge esaslanan prosess bolup durýar.

Şeýlelikde, maliýe seljermesiniň esasy meselesi geljege gönükdirilen ykdysady çözügütleri kabul etmek bilen baglanyşykly kesgitsizligi (näbelliligi) peseltmek bolup durýar.

Türkmenistanda bazar ykdysadyýetine geçiş şertlerinde maliýe seljermesiniň orny we ähmiýeti ep-esli artýar, onuň geçirilmegine has köp isleg ýüze çykýar. Şunuň ýaly seljermä, ilkinji nobatda, diňe bir ätiýaçlyklary kesgitlemek bilen baglanyşykly bolman, eýsem Türkmenistanyň Prezidentiniň "Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry" Milli maksatnamasynda bellenilen wezipeleri çözmek boýunça öz hereketiňi ölçäp görmäge mümkinçilik bilen hem baglanyşyklydyr.

Bazar gatnaşyklary kärhanalaryň hereket etmeginiň şertlerini düýpli üýtgetdi. Kärhanalary ýöretmegiň täze şertlerine kärhanalaryň döz gelmegi üçin tagalla we aýawlylyk ýüze çykarylmalýdyr, şonuň bilen birlikde önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmak möhümdir. Ýogsam kärhanalaryň batyp galmagyň uçudynda durmagy mümkin. Şu şertlerde kärhananyň ýaşamagynyň we durnukly ýagdaýynyň girewi

bolup, onuň maliýe durnuklylygy hyzmat edip biler. Maliýe durnuklylyk maliýe serişdelerini erkin hereketlendirip, olary netijeli peýdalanmagyň ýoly bilen önümçiligiň üznüksiz işlemegini we önümleri ýerleşdirmegi, şeýle hem kärhanany giňeltmek we täzelemek boýunça çykdajylary ýapmagy üpjün etmäge ukyplydyr.

Kärhanalaryň maliýe durnuklylygynyň çäklerini kesgitlemek bazar şertlerinde iň möhüm ykdysady meseleleriň hataryna degişlidirler, sebäbi ýeterliksiz maliýe durnuklylygy kärhanada önümçiligi ösdürmäge we tölege ukyplylyga pul serişdeleriniň bolmazlygyna getirip biler.

Maliýe seljermesini geçirmek kärhanalaryň, olaryň bölümleriniň, ülüşleriniň işleriniň görkezijilerini deňeşdirmekden, serişdeleriň peýdalanyşyndaky tapawutlaryň sebäplerini öwrenmekden, şeýle hem önümçiligi mundan beýläk-de kämilleşdirmek we netijeliligini ýokarlandyrmak üçin peýdalanylmadyk serişdeleri ýüze çykarmagyň anyk ýollaryndan we usullaryndan ybaratdyr.

Kärhanany dolandyrmagyň netijeliligi belli bir derejede ony guramagyň derejesi we maglumatlaryň üpjünçiliginiň hili bilen kesgitlenilýär. Maglumatlar bilen üpjünçiligiň ulgamynda buhgalter maglumatlary aýratyn ähmiýete eýedir, maliýe hasabatlylygy bolda kärhananyň maliýe ýagdaýy hakyndaky ynamly maglumatlary bermegi üpjün edýän aragatnaşygyň esasy serişdesine öwrülýär.

Buhgalter hasabatynyň hasaplarynyň täze meýilnamasyny ornaşdyrmak, buhgalter hasabynyň we hasabatlylygynyň görnüşini halkara ölçeginiň talaplaryna laýyk getirmek bazar ykdysadyýetiniň şertlerine laýyk gelýän maliýe seljermesiniň täze usulyýetiniň peýdalanylmagynyň zerurlygyny ýüze çykarýar.

Şunuň ýaly usulyýet işjeň hyzmatdaşy esasly seçip almak, kärhananyň maliýe durnuklylygynyň derejesini kesgitlemek, öz işiň işewür işjeňligine baha bermek üçin gerekdir.

I BAP. Kärhananyň işinde maliýe seljermesiniň mazmuny we ähmiýeti

1.1 Kärhananyň ykdysady seljeriş ulgamynda maliýe seljermesiniň orny

Kärhananyň işlemeginiň şertleri onuň işiniň borçlaryny, işdäki ýetmezçiliklerini we olaryň ýüze çykmagynyň sebäplerini kesgitlemäge, şeýle hem, alnan netijeleriň esasynda işi amatlaşdyrmak boýunça kesgitli teklipleri saýlamaga mümkinçilik berýän, hojalyk operasiýalarynyň obýektiv we hemme taraplaýyn maliýe seljermesini geçirmegiň zerurlygyny şertlendirýär.

Bazar ykdysadyýetine geçmek bilen maliýe seljermesiniň usullary, seljerilýän görkezijileriniň düzümi düýpli üýtgedi. Hemme taraplaýyn maliýe seljermesini geçirmegiň esasy maksady kärhananyň kesgitli ykdysady şertlerde durnukly işlemegini üpjün etmek bolup durýar.

Kärhananyň maliýe ýagdaýynyň seljermesi ykdysady seljermäniň wajyp ugurlarynyň biri bolup durýar. Kärhananyň maliýe ýagdaýyna baha bermek – kärhananyň işini öwrenmegiň netijesinde onuň ýagdaýyny kesgitlemäge mümkinçilik berýän usullaryň jemidir.

Kärhananyň maliýe ýagdaýy önümçilik gurşawynda onuň bäsdeşlige ukyplylygyny, tölegeukyplylygyny, krediteukyplylygyny, degişlilikde goýlan maýanyň ulanylyşynyň netijeliligini görkezýär.

Maliýe seljermesini geçirmek üçin kärhananyň işiniň ahyrky netijelerini görkezýän buhgalter hasabatlary, şeýle-de, şu hasabatlara esaslanýan hasaplaýyş görkezijileriniň ulgamy ulanylýar.

Seljermäniň maksatlaryna birnäçe analitiki meseleleriň çözülmeginiň netijesinde ýetilýär:

- buhgalter hasabatlarynyň deslapky gözden geçirilmegi;
- kärhananyň emläginiň häsiýetnamasy: dolandyşykdan daşary we dolandyşykdaky aktiwler;

- maliýe durnuklylygyna baha bermek;
- serişdeleriň çeşmeleriniň häsiýetnamasy – hususy we karz;
- peýdanyň we düşewüntililigiň seljermesi;
- aktiwleriň dolanyşyklylygynyň we hususy maýanyň görkezijilerini öwrenmek;
- kärhananyň maliýe-hojalyk işini gowulandyrmak boýunça çäreleri işläp taýýarlamak.

Surat 1.1. Kärhananyň ykdysady seljeriş ulgamynda maliýe seljermesiniň orny

Maliýe seljermesi

Dolandyryş maýanyň seljermesi

Awansirlenen maýanyň zerurlygyna baha bermek

Hususy dolandynyş maýanyň zerurlygynyň seljermesi

Maýany ösdürmäge ukyplylygyna baha bermek

Maýanyň düzüminiň we bahanyň seljermesi

Girdejini ulanma we paýlama syýasatynyň esaslansyrylandygynyň seljermesi.

Maýa goýumynyň maksadalaýyklygynyň seljermesi

Maliýeleşdirmäniň çeşmeleriniň seljermesi

Telekeçilik we maliýe töwekgelçiliginiň seljermesi

Dolandyrylyşyň netijeliligine baha bermek

Çözümleriň alternatiw wariantlaryny işläp düzmek we olaryň netijeleriniň çaklamasy

Kärhananyň ykdysady seljeriş ulgamynda maliýe seljermesiniň ornyny görkezýän 1.1 suratda görnüşi ýaly, kärhananyň işiniň öwrenilmeginiň başky tapgyrynda häzirki maliýe ýagdaýyna baha berilýär we onuň üýtgeşmeleriniň esasy tendensiýalary ýüze çykarylýar.

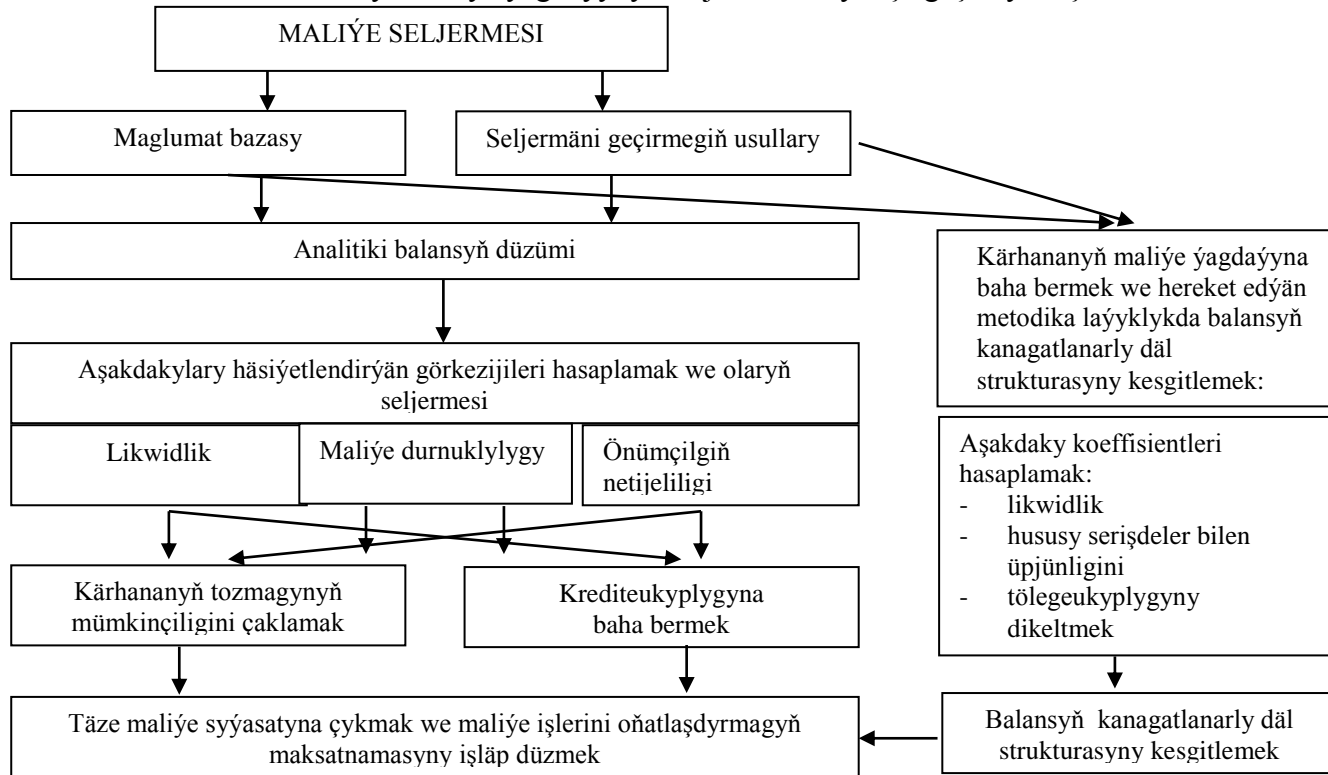
Bir tarapdan häzirki maliýe ýagdaýyny kesgitleýän düýpli sebäpleri açmak üçin we başga tarapdan takyk dolandynyş çözümleriniň geljekki maliýe ýagdaýyna täsirine baha bermek üçin, geçirilýän daşky gurşawyň maliýe seljermesiniň netijelerini, ýagny marketing seljermesiniň, üpjün etmäniň seljermesiniň, maýa bazarynyň seljermesiniň, şeýle-de, içki gurşawyň seljermesiniň netijelerini ulanýar.

Maliýe seljermesiniň jemleýji tapgyrynda takyk hojalyk, maýa goýum, maliýe çözümlerini amala aşyrmagyň maksadalaýyklygy esaslandyrylýar, olaryň kärhananyň ösüş maksadyna laýyklygynyň derejesi anyklanýar.

Şeýlelikde, maliýe seljermesi kärhananyň işini öwrenmekligiň jemleýji tapgyry bolup durýar, onda saýlanyp alnan maliýe baş ugruny esaslandyran umumylaşdyrylan

baha berilýär, soňra bolsa seljermäniň prosessi bilen üznüksiz önümçilik prosessi täzedən başlanýar.

Surat 1.2. Kärhananyň maliýe ýagdaýynyň seljermesi boýunça geçirilýän işler

1.2 Dolandyrys çözgütlerini kabul etmekde maliýe seljermesiniň roly.

Maliýe seljermesi – maliýe menejmentiniň wajyp düzüm elementi bolup durýar.

Maliýe menejmenti – bu kärhananyň maliýesini, ýagny, onuň maýasynyň we girdejileriniň döremegi we ulanylmagy bilen bagly pul gatnaşyklaryny dolandyrmagyň ussatlygydyr. Dolandyrmagyň ussatlygy içki we daşky ykdysady gurşawyň öwrenilmeginiň kömegi bilen netijeli maliýe baş ugryny işläp taýýarlamakda ýüze çykýar.

Içki gurşawy öwrenmek öz içine kärhananyň aktiwlerini, hususy we karz maýasyny netijeli dolandyrmak boýunça çäreleri işläp taýýarlamagy alýar.

Daşky gurşawyň seljermesi aşakdaky parametrler boýunça amala aşyrylýar:

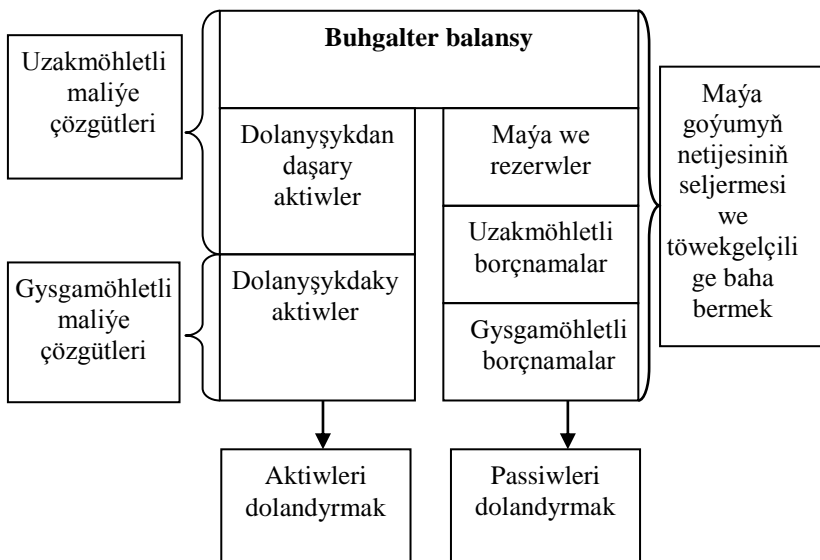
- harytlaryň we hyzmatlaryň bahalarynyň dinamikasyny öwrenmek;
- haryt bazarlarynda bäsdeşleriň işini öwrenmek we beýl.

Geçirilen seljermäniň netijesinde mümkin bolan çözgütleri anyklaýarlar we baha berýärler.

Maliýe seljermesiniň kömegi bilen aşakdaky meseleler boýunça çözgütler kabul edilýär:

- 1) Kärhananyň gysgamöhletli maliýeleşdirilmegi (dolanyşyk aktiwleriň üstüniň doldurylmagy);
- 2) Uzakmöhletli maliýeleşdirmek (netijeli taslamalara maýa goýmak);
- 3) Maýanyň gymmaty we gurluşy;
- 4) Ykdysady ösüşiň rezerwlerini toplamak (satuwyň göwrümini we peýdany köpeltmegiň, önümçilik cykdajylaryny peseltmegiň hasabyna).

Gündeki maliýe seljermesiniň buhgalter balansynyň maglumatlarynyň esasynda amala aşyrylýandygy sebäpli, onuň kärhananyň ýolbaşçylary tarapyndan kabul edilýän dolandyrys çözgütleri bilen arabaglanşygyny kesgitlemek bolar. (sur. 1.3).

Sur.1.3. Maliýe seljermesiniň logikasy we onuň dolandyryş çözgütlerini kabul etmek hem-de amala aşyrmak bilen arabaglanşygy.

Şeýlelik bilen, ähli ulanyjylaryň gyzyklanýan maglumaty kärhananyň pul serişdelerini, peýdany emele getirmek ukyplyklaryna baha bermäge, şeýle-de, esaslandyrylan dolandyryş çözgütlerini kabul etmek üçin dürli döwürleriň maliýe görkezijileriniň deňeşdirme seljermesini amala aşyrmaga mümkinçilik bermeli.

1.3 Maliýe seljermesiniň usullary

Maliýe seljermesiniň esasy maksady kärhananyň maliýe ýagdaýy barada obýektiv maglumat berýän wajyp görkezijileri almak bolup durýar:

- aktiwiň we passiviň gurluşyndaky üýtgeşmeler;
- debitorlar we kreditorlar bilen hasaplaşygyň dinamikasy;

- peýdanyň we zyýanyň ululygy, aktiwleriň, hususy maýanyň hem-de satuwyň düşewüntliligi;
- aktiwleriň we hususy maýanyň dolanyşyklygyndaky üýtgeşmeler;
- barlanýan döwrüň başyna we ahyryna arassa dolanyşyk maýanyň barlygy we ş.m.

Bu ýerde dolandyryjylary we analitikleri kärhananyň hem häzirki maliýe ýagdaýy, hem golaý geljege çaklamasy gyzyklandyryp biler. Maliýe seljermesi üçin başlangyç binýat bolup, buhgalter hasabynyň we hasabatlarynyň maglumatlary hyzmat edýär.

Maliýe seljermesiniň esasy usullaryndan aşakdakylary görkezmek bolar:

- buhgalter hasabatlaryny okamak;
- keseligine seljerme;
- dikligine seljerme;
- trend seljermesi;
- deňeşdirme seljermesi;
- faktor seljermesi;
- maliýe koeffisientleriň usuly.

Buhgalter hasabatlaryny okamak – balansyň, onuň goşundylarynyň we maliýe netijeleri baradaky hasabatnyň maglumatlary boýunça maliýe ýagdaýy bilen umumy tanyşmak.

Hasabatlary okamak – zerur tapgyrдыr, onuň dowamynda seljerme geçiriji seljermäniň subýekti bilen deslapky tanyşýar. Hasabatlaryň maglumatlary boýunça ol kärhananyň emläk ýagdaýyny, onuň işiniň häsiýetini, aktiwleriň we passiwleriň gurluşyny hem-de düzümini anyklaýar.

Dikligine seljerme – hasabatlaryň dürli statýalarynyň öňündäki döwür bilen deňeşdireniňde absolýut we otnositel üýtgeşmelerini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Mysal üçin:

peýdanyň, özüne düşýän gymmadynyň ösmegi ýa-da pese düşmegi.

Keseligine seljerme – hasabatynyň her statýasynyň umumy jeminde udel agramyny ýüze çykarmak maksady bilen geçirilýär. (ähli sanlaryň jeminden % -de alnan). Mysal üçin: aktiwleriň jeminde dolanyşyk serişdeleriniň udel agramy (paýy).

Trend seljermesi – birnäçe ýylyň (döwürleriň) hasabatlarynyň görkezijileriniň binýat bolup hyzmat edýän ýylyň (döwrüň) derejesinden otnositel gysgarmalaryny hasaplamaga esaslanan. Trend seljermesi trendi ýagny görkezijileriň hereketiniň esasy meýillerini kesgitlemegi göz önünde tutýar.

Otnositel görkezijileriň we koeffisientleriň seljermesi – hasabatlaryň aýratyn statýalarynyň arasyndaky gatnaşyklaryny we arabaglanyşyklaryny kesgitlemäge esaslanandyr, Faktor seljermesi – aýratyn faktorlaryň (sebäpleriň) kärhananyň işiniň netijelerine edýän täsirini öwrenýär. Faktor seljermesiniň mysaly bolup, hususy maýa düşýän arassa peýdanyň üýtgemegine täsir edýän sebäpleri öwrenmäge mümkinçilik berýän Dýuponyň üçfaktorly modelini görkezip bolar:

$$AD_{HM} = \frac{AP}{HM} = \frac{AP}{YG} \times \frac{YG}{A} \times \frac{A}{HM} \times 100,$$

bu ýerde,

AD_{HM} – hususy maýanyň arassa düşewüntililigi;

AP – hasaplaşyk döwrüniň arassa peýdasy;

HM – soňky hasabat senesine hususy maýanyň möçberi;

YG – önümi ýerleşdirmekden alnan girdeji;

A - soňky hasabat senesine aktiwleriň möçberi.

Eger-de, buhgalter hasabatynyň seljermesiniň netijesinde hususy maýa düşýän arassa peýdanyň azalandygy

kesgitlenen ýagdaýynda, onda haýsy faktoryň hasabyna öeýle bolandygyny anyklaýarlar:

- ýerleşdirmeden alnan girdejiniň her manadyna arassa peýdanyň azalmagy;
- aktiwleriň netijesiz dolandyrylmagy (olaryň dolanyşyklygynyň haýallamagy), bu bolsa ýerleşdirmeden alnan girdejiniň azalmagyna getirýär.

Sanly mysal getireliň.

Kärhananyň hasabat ýylynyň birinji çäryegine maglumatlary: arassa peýda – 32,4 müň manat; ýerleşdirmeden alnan girdeji – 216 müň manat; aktiwler – 432 müň manat; hususy maýa – 220 müň manat. Hasabat ýylynyň ikinji çäryeginiň maglumatlary: arassa peýda – 36,6 müň manat; ýerleşdirmeden alnan girdeji – 229 müň manat; aktiwler – 464 müň manat; hususy maýa – 241 müň manat.

$$AD_{HM} = \frac{32,4}{216,0} \times \frac{216}{432} \times \frac{432}{220} \times 100 = 14,7 \% ;$$

$$AD_{HM} = \frac{36,6}{229,0} \times \frac{229}{464} \times \frac{464}{241} \times 100 = 15,2 \% ;$$

1. Arassa peýdanyň ösmeginiň hasabyna hususy maýanyň arassa düşewüntililiginiň 1,0 % (15,7-14,7) ösüşi gazanyldy:

$$AD_{HM} = \frac{36,6}{229,0} \times \frac{216}{432} \times \frac{432}{220} \times 100 = 15,7 \% ;$$

2. Aktiwleriň dolanyşyklygynyň haýallamagynyň netijesinde hususy maýanyň arassa düşewüntiligi 0,3 %-e (14,4-14,7) peseldi:

$$AD_{HM} = \frac{32,4}{216,0} \times \frac{229}{464} \times \frac{432}{220} \times 100 = 14,4 \% ;$$

3. Maýanyň gurluşynyň ýaramazlaşmagy netijesinde hususy maýanyň arassa düşewüntliligi 0,2 %-e (14,5-14,7) peseldi:

$$AD_{HM} = \frac{32,4}{216,0} \times \frac{216}{432} \times \frac{464}{241} \times 100 = 14,5 \% ;$$

4. Üç faktoryň baglanyşykly täsiri aşakdaka deň bolýar:

$$1,0 - 0,3 - 0,2 = 0,5 \%$$

Hususy maýa düşýän arassa peýdanyň görkezijisiniň seljermesi kärhananyň geljekde maliýeleşdirmegiň daşky çeşmelerini (kreditler we karzlar) çekmezden öz aktiwlerini nähili derejede köpeldip biljekdigi barada meseläni çözen ýagdaýynda ulanylýar, ýagny:

- Maýanyň dogry (rasional) gurluşy saýlananda;
- Esasy we dolanyşyk aktiwe maýa goýumlaryň meseleleri çözülen ýagdaýynda.

Deňeşdirme seljermesi – kärhananyň aýratyn görkezijilerini:

- bäsdeşleriň firmalarynyň görkezijileri bilen;
 - pudak boýunça ortaça görkezijiler bilen;
 - umumy kabul edilen standart normalary bilen;
- deňeşdirmek maksady üçin geçirilýär.

1.4 Analitiki görkezijileriň ulgamy

Maliýe seljermesiniň prosessinde baha beriji görkezijileri ulanýarlar. Olary kesgitli alamatlary boýunça ulgamlaşdyryp bolýar:

- ölçeyjiler – gymmatlaýyn we natural;

- ýagdaýyň we operasiýanyň haýsy tarapyny ölçeýändigine baglylykda – mukdarlaýyn we hilleyin;
- aýratyn görkezijileri ýa-da olaryň aragatnaşygyny ulanmakdan gelip çykýan – göwrümleýin we udelleyin (möçberleýin);

Udel görkezijilere analitiki işde giňden ulanylýan maliýe koeffisientleri degişli.

Her toparyň görkezijileriniň düzümine seljermäniň maksady bilen kesgitlenýän birnäçe umumy kabul edilen we birnäçe goşmaça parametrler girýär. Olardan has giňden ulanylýan maliýe görkezijileriniň dört toparyny görkezip bolar:

- 1) Maliýe durnuklylygynyň görkezijileri;
- 2) Tölegeukyplylygy we likwidliligi ölçeýjiler;
- 3) Düşewüntililigiň görkezijileri;
- 4) İşewür işjeňliginiň parametrleri.

Maliýe durnuklylygyň görkezijileri boýunça kärhananyň eýeleri we ýolbaşçylary aktiwleri maliýeleşdirmegiň hususy we karz çeşmeleriniň paýyny we olaryň arasyndaky aragatnaşygy kesgitläp bilýärler. Kreditorlar aktiwleri maliýeleşdirmekde karz serişdeleriniň paýy uly bolmadyk (50%-den az) kärhanalara kredit bermegi makul bilýärler. Kärhananyň maliýe durnuklylygynyň şerti bolup, tölegeukyplylygyň we likwidligiň görkezijileriniň kabul ederlikli aňlatmalary gulluk edýär. Olar onuň çalt ýerleşdirip bolýan aktiwler bilen gysgamöhletli borçnamalaryny üzüp bilmek ukybyny görkezýär.

Düşewüntililigiň görkezijileri kärhananyň aktiwleriniň (emläginiň) we hususy maýanyň ulanylyşynyň netijeliligine umumylaşdyrylan baha bermäge mümkinçilik berýär.

Işewür işjeňliginiň parametrleri şeýle hem, aktiwleriň we hususy maýanyň netijeliligine, ýöne olaryň dolanyşyklyk nukdaýnazaryndan baha bermek üçin niýetlenendir.

Analitiki iş üçin teklipl edilýän käbir görkezijiler aşakdaky 1.1 tablisada getirilýär.

Analitiki iş üçin tekliş edilýän birnäçe görkezijiler

Tablisa 1.1

Görkezijileriň ady	Näme görkezýär	Nädiş hasaplanýar	Görkezijileriň düşündirilişi
I. Likwidligiň görkezijileri			
Bergini üzmegiň koeffisienti	Borçnamalary üzmek üçin ulanylyp bilinjek dolanyşyk aktiwleriň ýeterlikligini	Dolanyşyk aktiwleriň gysgamöhletli borçnamalara gatnaşygy	1-den 2-çenli. Aşaky serhedi dolanyşyk aktiwleriň öz gysgamöhletli borçnamalaryny üzüp bilmek üçin ýeterlikli bolmalydygy bilen şertlenendir. Dolanyşyk aktiwleriň gysgamöhletli borçnamalardan 2 esseden artyk bolmagy hem gerek däl. Sebäbi serişdeleriň netijesiz ýerleşdirilendigine şaýatlyk edýär
Tiz likwidlik koeffisienti	Debitorlar bilen öz wagtynda hasaplaşyk geçirilmek şerti bilen, kärhananyň töleg mümkinçiliklerini çaklamak	Pul serişdeleriniň, gysgamöhletli maliýe goýumларыnyň we debitor bergililiginiň gysgamöhletli borçnamalara gatnaşygy	1 we ýokary. Pes görkeziji haryt getirijiler bilen hasaplaşyk üçin dolanyşyk aktiwleriň ýokary likwid bölegini pula öwürmegiň durnukly bolmagy üçin hemişe debitorlar bilen işlemegiň zerurlygyny görkezýär

Serişdeleri mobilleşdirmekte - likwidlik koeffisienti	Kärhananyň tölegeukyplylygynyň maddy-önümçilik ätiýaçlyklaryna baglylygynyň derejesi	Maddy-önümçilik ätiýaçlyklarynyň gysgamöhletli borçnamalara gatnaşygy	0,5 - 0,7
II. Maliýe durnuklylygynyň görkezijileri			
Karz we hususy serişdeleriň gatnaşygy (bergililigiň koeffisienti)	Kärhana hususy serişdeleriniň 1 manadyna näçe manat karz serişdeleri çekipdir	Karz maýanyň hususy maýa gatnaşygy	Gatnaşyk 0,7-den az bolmaly. Görkezilen serhetden ýokary bolsa, kärhananyň maliýeleşdirmeginiň daşky çeşmelerine (kreditler we karzlar) garaşlydygyny, şeýle-de maliýe durnuklylygyň ýitirilmegini aňladýar
Hususy dolanyşyk serişdeleri bilen üpçünçilik koeffisienti	Kärhananyň maliýe durnuklylygyny üpjün edýän hususy dolanyşyk serişdeleriň barlygy	Hususy dolanyşyk serişdeleriň dolanyşyk aktiwleriň umumy jemine gatnaşygy	Aşaky serhedi – 0,1. görkeziji näçe ýokary bolsa, (0,5 töweregi) şonça-da, kärhananyň maliýe ýagdaýy durnukly, şonça-da, garaşsyz maliýe syýasatyny geçirmek üçin onuň mümkinçiligi köpeliýär
Hususy dolanyşyk serişdeleriň manewrileme koeffisienti	Kärhananyň hususy dolanyşyk serişdeleriniň derejesini amatly derejede saklap bilmek we dolanyşyk	Hususy dolanyşyk serişdeleriniň hususy maýanyň	0,2-0,5. görkeziji näçe ýokary serhede golaýlasa, şonça-da, kärhananyň maliýe

	aktiwleriň üstüni hususy çeşmeleriň hasabyna dolduryp bilmek ukyplylygy	umumy jemine gatnaşygy	manewirleme üçin mümkinçiligi artýar
III. Serişdeleri ulanmagyň intensiwligi			
Ýerleşdirilen önümiň düşewüntliligi	Kärhananyň önümi öndürmek we ýerleşdirmek üçin harajatlarynyň netijeliligi	Önümi ýerleşdirmekde n alnan peýdanyň ýerleşdirilen önümiň önümçiligine çykan harajatlarynyň göwrümine gatnaşygy	Koeffisientiň dinamikasy bahalara gaýtadan seredilmeginiň ýa-da ýerleşdirilen önümiň özüne düşýän gymmadyna gözegçiligi güýçlendirmeginiň zerurlygyny häsiýetlendirýär
IV. İşewür işjeňliginiň görkezijileri			
Dolanyşyk aktiwleriň dolanyşyklygy nyň koeffisienti	Dolanyşyk maýanyň her manadyndan näçe manat satuwdan gelen girdejiň alynýandygyny görkezýär	Satuwyň göwrüminiň dolanyşyk aktiwleriň döwüriniň dowamyndaky ortaça ululygyna gatnaşygy	Normatiwi ýok. Görkeziji kärhananyň işiniň şahsy aýratynlyklaryna bagly
Hususy maýanyň dolanyşyklygy nyň koeffisienti	Goýlan hususy maýanyň dolanyşygynyň tizligi ýa-da kärhananyň eýeleriniň töwekgelçilik edýän pul serişdeleriniň işjeňligi	Satuwdan gelen girdejiň hususy maýanyň ortaça ululygyna gatnaşygy	Normatiwi ýok. Görkeziji her kärhana üçin özboluşly.

Ýokardaky tablisada getirilen görkezijiler buhgalter hasabatynyň daşky ulanyjylary, ýagny maýa goýujylar, kreditorlar we beýlekiler tarapyndan ulanylyp bilner. Kärhananyň maliýe ýagdaýyna deslapky baha bermek üçin

ýokarda görkezilen görkezijileri öz aralarynda hil tapawudy bolan iki topara bölmek maksadalaýyk hasaplanýar. Birinji topara normatiw aňlatmasy kesgitlenen görkezijiler (likwidlik we maliýe durnuklylyk koeffisientleri) degişli bolup durýar. Şol bir wagtda bu görkezijileriň normatiwden pese düşmegi, şeýle hem ýokary geçmegi kärhananyň maliýe ýagdaýynyň ýaramazlaşmagy hasap edilýär.

Ikinji topara normirlenmeýän görkezijiler (düşewüntililigiň we aktiwleriň hem-de hususy maýanyň dolanyşyklygynyň koeffisientleri) girýär. Adatça, olary birnäçe döwrüň dinamikasynda ýa-da şol kärhana meňzeş beýleki kärhanalaryň şonuň ýaly görkezijileri bilen deňeşdirýärler. Bu toparyň görkezijileri boýunça olaryň üýtgeşmeleriniň tendensiýalaryndn ugur almak we olaryň gowulanmagyny ýa-da ýaramazlaşmagyny kesgitlemek maksadalaýyk bolar.

Maliýe-ykdysady seljermesinden alnan netijeleriň esasynda girdejililigi, işewür işjeňligini we kärhananyň bazar gymmatyny ýokarlandyrmaga gönükdirilen geljekki ýylyň maliýe syýasaty düzülip bilner.

II BAP. Maliýe seljermesiniň maglumat binýady.

2.1 Maglumat binýadynyň görkezijileriniň düzümi

Kärhanadaky maliýe seljermesiniň netijeliligi ep-esli derejede ulanylýan maglumat bilen kesgitlenýändir we oňa baglydyr. Öz gezeginde, kärhanadaky maliýe seljermesiniň maglumat binýadynyň döremegi strategiki çözgütleri kabul etmäge, şeýle hem maliýe işini netijeli dolandyrmaga gönükdirilen degişli maglumat görkezijileriniň maksadalaýyk saýlanylmagynyň prosesini emele getirýändir.

Kesgitli kärhana üçin maliýe seljermesiniň maglumat görkezijileriniň ulgamynyň döremegi onuň pudak aýratynlyklary, guramaçylyk-hukuk formasy, göwrümi, hojalyk işiniň ähli taraplaýyn ösüşiniň derejesi we beýleki şertler bilen baglydyr. Şol sebäpli, maliýe seljermesiniň maglumat binýadyna girýän görkezijileriň ählisi maglumatlaryň çeşmeleriniň görnüşleri boýunça toparlara bölünýär hem-de kesgitli kärhananyň işine degişlilikde her topar boýunça tertibiniň takyklanmagyny talap edýär.

Birinji topara ýurduň umumy ykdysady ösüşini häsiýetlendirýän görkezijiler degişlidir. Bu toparyň maglumat görkezijileriniň ulgamy maliýe işi boýunça strategiki çözgütler kabul edilende kärhananyň işleýän daş gurşawynyň şertlerini çaklamak üçin gulluk edýär.

Bu topara aşakdakylar degişli:

- döwlet býujetiniň girdejisiniň göwrümi;
- döwlet býujetiniň çykdajysynyň göwrümi;
- býujet ýetmezçiliginiň möçberiniň göwrümi;
- puluň emissiýasynyň göwrümi;
- ilatyň pul girdejileri;
- ilatyň banklardaky goýumlary;
- inflýasiýanyň indeksi;
- Merkezi Bankyň hasaba alyş göterimi.

Bu toparyň görkezijileriniň emele gelmegi döwlet statistikasyňyň maglumatlarynyň çap edilmegine esaslanýar.

Ikinji topara görkezijiler ulgamy gündeki maliýe işiniň meseleleri boýunça dolandyryş çözgütlerini kabul etmek üçin gulluk edýär.

Şu topara aşakdaky görkezijiler degişli:

- önümiň bahalarynyň indeksi;
- esasy işi boýunça peýda salynýan salgydyň göterimi;
- aktiwleriň, şol sanda, dolanyşyk aktiwleriň jemi gymmaty;
- ulanylýan maýanyň, şol sanda, hususy maýanyň jemi;
- öndürilen (ýerleşdirilen) önümiň göwrümi we beýlekiler.

Şu topara bäsdeşleriň işini häsiýetlendirýän görkezijileri degişli etmek maksadalaýyk bolýar.

Üçünji topara maliýe bazarynyň düzümini (konýunkturasyny) häsiýetlendirýän görkezijiler degişli bolýar. Bu toparyň maglumat görkezijileriniň ulgamy uzakmöhletli maýa goýumyň portfelini döretmek, gysgamöhletli maýa goýumlary we beýleki operasiýalary amala aşyrmak boýunça dolandyryş çözgütlerini kabul etmek üçin gulluk edýär.

Şu topara aşakdaky görkezijiler degişli:

- birža we biržadan daşarky gazn bazarlarynda dolanyşykda bolan, ulanylýan gazna gurallarynyň (aksiýalar, obligasiýalar we beýl.) esasy görnüşleri;
- gazna gurallarynyň esasy görnüşleriniň talabynyň we teklibiniň ulanylýan bahalary;
- gazna gurallarynyň esasy görnüşleri boýunça şertleşikleriň göwrümleri w bahalary;
- gazna bazarlarynda bahalaryň dinamikasynyň jemleýji indeksi;
- täjirçilik banklarynyň depozit we kredit göterimleri;
- käbir walýutalaryň resmi kurslary;
- bankaara walýuta biržasynda we täjirçilik banklarynda we beýlekilerde käbir walýutalaryň satyn alyş-satuw kurslary.

Dördünji topara dolandyryş we maliýe hasabynyň maglumatlary boýunça kärhananyň maglumatlarynyň içki çeşmelerinden emele gelýän görkezijiler degişli.

Bu toparyň görkezijileriniň ulgamy maliýe seljermesiniň maglumat binýadynyň esasy düzýär.

Şu ulgamyň esasynda kärhananyň maliýe işiniň ähli ugurlary boýunça seljerme, çaklama, meýilleşdirme we gündeki dolandyryş çözgütlerini kabul etmek amala aşyrylýar.

Şu toparyň görkezijileriniň artykmaçlygy olaryň emele gelmeginiň yzygiderliligi, şeýle hem, ynamlylygynyň we ygtybarlylygynyň ýokary derejeliligidir. Bu bolsa, öz gezeginde maliýe hasabatlylygyň degişli statusy we onuň esasynda hasaplanýan umumylaşdyrylan maliýe görkezijileri bilen kesgitlenýär.

Maliýe hasabynyň görkezijileri maliýe hasabatynda we onuň esasynda hasaplanan maliýe görkezijilerinde jemlenýär. Maliýe hasabatlary maksady boýunça bazaryň kärhana üçin maliýe serişdeleriniň netijeli çeşmesi bolar ýaly ösen bazar maliýe infrastukturasynyň döremegine ýardam bermeli, kärhananyň we bazaryň özaratäsir guralynyň funksiýalaryny ýerine ýetirmelidir.

2.2 Maliýe hasabatynyň düşünjesi.

Maliýe hasabatyny ulanyjylar.

Maliýe hasabatlarynyň maksady ulanyjylaryň giň hataryna ykdysady çözgütleri kabul etmekde peýdaly bolan maglumatlary, ýagny kärhananyň maliýe ýagdaýy, işiniň netijeleri we maliýe ýagdaýyndaky üýtgeşmeler baradaky maglumatlary ulanmaga bermekden ybaratdyr.

Maliýe hasabatlary näme üçin gerek:

- Kärhanany netijeli dolandyrmak üçin, zerur bolan çözgütleri kabul etmek üçin, gerek bolan öz wagtyndaky we takyk maliýe hem-de statistiki hasabatlary almakda gerek;

- Kärhananyň dolandyrylyşynyň netijeleri baradaky hasabaty almak üçin.

Maliýe ýagdaýy baradaky maglumat esasan hem buhgalteriýa balansynda berilýär.

Kärhananyň maliýe ýagdaýyna onuň eýelik edýän ykdysady serişdeleri (aktiwler), kärhananyň maliýe düzümi (bergililigiň düzümi we täze aksiýalary çykarmak ýoly bilen maliýeleşdirme), onuň likwidligi we tölegeukyplygy (özünüň häzirki we uzakmöhletli karz borçnamalaryny üzmäge ukyplygy) täsir edýär.

Maliýe hasabatlarynyň kärhananyň dürli nukdaýnazaryny görkezýändigine garamazdan, ähli hasabatlar arabaglanyşyklydyr, sebäbi olar şol bir operasiýanyň dürli taraplarynyň täsirini görkezýär.

Buhgalteriýa balansy operasiýalaryň ykdysady serişdelerine edýän täsirini görkezýär we şol serişdelerde jemlenýär.

Maliýe netijeleri baradaky hasabat şol bir operasiýanyň girdejä we peýda täsirini, şeýle-de çykdajynyň we zyýan çekmäniň sap girdejä gatnaşygyny görkezýär.

Maliýe seljermesini geçirmek üçin ulanylýan maglumat çeşmeleriniň köp bölegi şu aşakdakylardan durýar:

1. Kärhananyň balansy
2. Maliýe netijeler we olaryň ulanylyşy barada hasabat
3. Pul serişdeleriniň hereketi barada hasabat
4. Kärhananyň balansyna goşundy
5. Maliýe hasabatyny aýdyňlaşdyrýan ýazgy
6. Auditorlyk netije – hökmany auditorlyk barlagyna degişli bolan kärhanalar (guramalar) üçin

Maliýe hasabatlary – bu kärhananyň maliýe ýagdaýy barada işewür çözgütleri kabul etmek üçin ulanyjylara amatly we düşnükli formada, özwagtynda, obýektiv we ygtybarly köpaspektli maglumaty bermek maksady bilen resmi

esaslandyrylan maliýe hasabynyň görkezijileriniň esasynda düzülen hasabatlaryň formalarynyň jemidir.

Bazar ykdysadyýetiniň şertlerinde maliýe hasabatlary ulanyjylaryň aşakdaky kategoriýalary üçin gyzyklanma döredýär:

- wezipesine sebitiň ýa-da pudagyň ykdysady ösüşiniň meseleleri, telekeçilige ýardam bermek, şeýle-de, büjet maliýeleşdirmegi girýän döwlet işgärleri, aýratynda kärhananyň hasap syýasatyna laýyklykda hasabatlaryň düzülişiniň hem-de salgytlaryň hasaplanyşyň dogrulygynyň barlagyny amala aşyrýan salgyt organlarynyň işgärleri;
- kärhananyň maliýe syýasatyny netijeli sazlaşdyrmak maksady bilen goýulýan serişdeleriň netijeliligine baha bermekleri zerur bolan hususyýetçiler we kärhananyň paýdarlary;
- öz kärhanasyny ösdürmek üçin bankdan kredit almak ýa-da inwestorlary çekmek isleýän kärhananyň ýolbaşçylary, şeýle-de, maliýe menejerleri. Maliýe hasabatlary olara taslamanyň işewür-meýilnamasyny ýokary derejede işläp düzmäge we inwestorlara bermäge, hasabatlaryň maglumatlary boýunça maliýe serişdeleriň zerurlygyny kesgitlemäge, kabul edilen investision çözgütleriň dogrulygyna, maýanyň düzüminiň netijeliligine, diwidendler syýasatynyň esasy ugurlaryna baha bermäge kömek berýär;
- işewürlük hyzmatdaşlyk gatnaşyklarynyň ygtybarlylygyny kesgitleýän, alyjylar we haryt getirijiler;
- şu kärhanada iş perspektiwalaryna bah bermek nukdaýnazardan hasabatlaryň maglumatlary bilen gyzyklanýan, kärhanalaryň işgärleri;
- zähmet ylalaşyklarynyň şertlerini kesgitlemek ýa-da takykklamak hem-de kärhananyň degişli bolan pudagyň ösüş tendensiýalaryna baha bermek üçin hasabat maglumatlary bilen gyzyklanýan kärdeşler arkalaşygy;
- öz müşderilerine olaryň kapitallaryny ýerleşdirmäge degişli maslahatlary işläp taýýarlamak maksady bilen hasabatlary

ulanýan konsalting firmalary maliýe soraglary boýunça maslahatçylar;

- inwistoryň bähbitlerini goramak maksady bilen hasabatdaky maglumatlaryň kanuny talaplara, düzgünlere we standartlara laýyklygyny barlaýan auditor gulluklary;
- kreditorlar, inwstorlar, maýa goýum gaznalar, ätiýaçlyk kompaniýalary. Olara maliýe hasabatlary maýa goýum taslamalaryň netijeliligine ýokary derejede baha bermäge, kredit bermegiň we möhletini uzaltmagyň, kreditiň gaýtarylmak kepilini güýçlendirmek maksady bilen kredit bermegiň şertleriniň maksadalaýyklygyna müşderä hökmünde kärhana bolan ynama baha bermäge kömek berer;
- ýuristler, olara maliýe hasabatlary şertnamalaryň şertleriniň ýerine ýetirilişine, peýda bölünende, diwidendler tölenende kanunçylyk kadalarynyň berjaý edilişine baha bermek üçin zerur bolup durýar;

Türkmen kärhanalarynda maliýe hasabatlarynyň emele gelmek prosesinde bu hasabatlaryň bazar ykdysadyýetiniň talaplaryna laýyklygyna ýetmek maksady bilen, beýleki ýurtlarda hasabatlary we hasaba alnyşy alyp barmagyň tejribesinden maliýe hasabatlarynyň maliýe bazarlarynda funksiýalaryny esaslandyrylan işewür çözgütleri kabul etmegiň maglumat binýady hökmünde ýerine ýetirmegini üpjün edýän birnäçe düzgünnamalary göz önünde tutmak zerurdyr.

2.3 Maliýe hasabatlarynyň düzüliş prinsipleri

Ösen bazar ykdysadyýetli ýurtlarda buhgalter hasabynyň sazlanylmagy adatça maliýe hasabatlaryny taýýarlamak düzgünleri diýlip düşünilýän hasap standartlarynyň kömegi bilen amala aşyrylýar.

Şeýlelikde, Generally Accepted Accounting Principles (GAAP) – Umumy kabul edilen hasaba alyş prinsipleri – buhgalter hasabynda maglumaty taýýarlamagyň usulyny,

göwrümini we görnüşini kesgitleýär. Standartlar hasaba alnysda we hasabatlarda nämäniň kabul ederliklidigini hem-de nämäniň kabul ederlikli dældigini kesgitleýärler. Hasap standartlaryna laýyk gelýän maliýe hasabatlary ygtybarly hasaplanýarlar.

Türkmen kärhanalarynyň maliýe hasabatlarynyň ýokarda agzalan ulanyjylaryň talaplaryny diňe bir ýurduň içinde däl-de, eýsem halkara derejede kanagatlandyrmaklary üçin ol ykdysady taýdan ösen ýurtlarda halkara buhgalter standartlarynyň talaplary bilen ylalaşylan hasaba alnysyň prinsiplerine laýyk gelmelidir.

Buhgalter hasabynyň umumy kabul edilen standartlary hojalyk operasiýalaryna baha bermekde subýektiwlikden; hojalyk operasiýalaryna nädogry baha bermekden, baha berlende nätakyklyklardan we ikimanylylykdan gaça durmaga mümkinçilik berýär, şeýle-de, dürli kärhanalaryň maliýe hasabatlaryny we kärhanalaryň dürli döwürdäki maliýe hasabatlaryny deňeşdirmegiň mümkinçiligini üpjün edýär.

Dünýä ykdysadyýetinde dürli ýurtlaryň ykdysadyýetleriniň milli aýratynlyklaryna laýyklykda buhgalter hasabynyň üç modeli kabul edilen:

Britan-amerikan modeli Awstraliýada, Beýik Britaniýada, Wenesuelada, Gonkongda, Izrailde, Irlandiýada, Islandiýada, Hindistanda, Kanadada, Meksikada, Niderlandlarda, Täze Zelandiýada, Panamada, Singapurda, ABŞ-da, Merkezi-amerikan ýurtlarynda, Kiprde, Filippinalarda we başga ýurtlarda ýaýran.

Kontinental modeli Alžirde, Belgiýada, Gresiýada, Daniýada, Ýegiptde, Ispaniýada, Italiýada, Lýuksemburgda, Marokkoda, Norwegiýada, Portugaliýada, Fransiýada, Şweýsariýada, Şwesiýada, Ýaponiýada, Türkmenistanda we beýl. ulanylýar.

Günorta-Amerikan modeli Argentina, Braziliýa, Peru, Çili, Ekwador we beýl.

2.4 Maliýe hasabatlarynyň mazmuny

2.4.1 Maliýe netijeleri barada hasabat.

2.4.2 Pul serişdeleriniň hereketi barada hasabat.

2.4.3 Buhalter balansy.

2.4.1 Maliýe netijeleri baradaky hasabat

Maliýe netijeleri baradaky hasabat maliýe hasabatlarynda has wajyp resminama hasaplanýandyr, sebäbi ol özünde kärhananyň işiniň netijeleri barada maglumaty saklaýar.

Hasabat kesgitli döwürdäki kärhananyň peýdasyny görkezýär. Girdejileriň we çykdajylaryň arasyndaky tapawut arassa peýdany görkezýändir.

Girdeji – kärhanany maliýeleşdirmegiň esasy çeşmesi bolup durýar. Peýdany we zyýany näçe ir hasaplasaň, şonça-da ir kärhanadaky ýüze çykýan meseleleri çözmäge mümkinçilik berýär.

Maliýe netijeleri baradaky hasabaty düzmegiň maksady – kärhananyň işiniň netijelerini peýdalylyk nukdaýnazardan umumylaşdyrylan formada görkezmekdir.

Maliýe netijeleri baradaky hasabatyň gymmady, onuň siziň işiňiziň netijeleri bilen we şol netijelere ýetmek üçin goýan tagallalaryňyzyň (güýjüňiziň) arasyndaky arabaglanyşygy görkezýänligidir. Bu hasabat işiň haýsy görnüşleriniň peýda getirýändigini, haýsylarynyň zyýan getirýändigini görkezýär.

Maliýe netijeleri baradaky hasabatyň gurluşy:

- hasabat döwründe satuwdan giren düşewüdi görkezýär;
- döwürdäki çykdajylary (göni we gytaklaýyn);
- peýdanyň ýa-da zyýanyň jemi;
- peýdanyň ulanylyşy (salgyt, bütete tölegler, kredit üçin %ler).

2.4.2 Pul serişdeleriniň hereketi baradaky hasabat

Pul serişdeleriniň hereketi baradaky hasabaty giden we gelen nagt pullary bolup geçen wagtynda görkezýär. Beýle hasabat kärhananyň öz işini ýerine ýetirmek üçin pul serişdeleriniň ýeterlikligini ýa-da däl-digini görkezýär. Maliýe netijeleri baradaky hasabat kärhananyň işiniň ýokary düşewüntliligini görkezmegine garamazdan, pul serişdeleriniň hereketi baradaky hasabat onuň häzirkî borçnamalaryny üzüp biljekdigini kepillendirýär. Girdeji we nagt pul – bu şol bir zat däl-dir we hökman biri beýlekisini aňladýan däl-dir.

Nagt puluň ýetmezligi – kärhananyň şowsuzlygynyň esasy sebäpleriniň biri bolup durýanlygy sebäpli, nagt puluň zerurlygyny önünden meýilleşdirmek wajypdyr.

Pul serişdeleriniň hereketini çaklamak puluň ýetmezçiligine garaşylýarka zerur bolan çäreleri kabul etmäge wagt berýär. Pul serişdeleriniň hereketi baradaky hasabatyny wajyplygy aşakdakylarda jemlenýär:

- puluň gelmeginiň we gitmeginiň senesini takyk kesgitlemek;
- tozmaklykdan gorag;
- bu meýilnama kärhanaňyza dürli wagtda nagt pulunyň barlygynyň ynamyny berýär;
- puluň ýetmedik ýagdaýynda goşmaça maýa goýumlaryň çeşmelerini ýa-da çykdajylary peseltmegiň mümkinçiligini göz önünde tutmaga kömek berýär.

Bu hasabaty parallel hem gysga möhlete, hem uzakmöhletli perspektiwa düzmek amatly bolýar. Şonda size haýsy wagtda näçe pul geljekdigini w siziň näçe tölemeli boljakdygyňyzy takyk görmek bolýar. Eger-de pul serişdeleriniň hereketi baradaky hasabaty peýda we zyýan baradaky hasabat bilen parallel düsseňiz has amatly hasaplanýar. Şonda peýdany hasaplap ony hakyky pul akymy bilen deňeşdirip bolýar.

Kärhananyň ýaňy işläp başlan döwründe onuň pul serişdeleriniň ýagdaýy onuň girdejililiginden has wajypdyr,

sebäbi bu faktor kärhananyň ýaşayşa ukyplylygyny häsiýetlendirýär. Pul serişdeleriniň hereketiniň shemasy 2.1 suratda görkezilendir.

Pul serişdeleriniň akymy

Esasy işi (operation işi) – esasy önümçilik-täjirçilik işlerini üpjün edýän pul serişdeleriniň gelmegini we ulanylmagyny öz içine alýar.

„Gelmeler“

- Häzirki döwrüň dowamynda satylan önümden gelen pul girdeji;
- Debitor bergililigiň üzülmegi;
- Roaltiden gelen pul serişdeleri;
- Alyjylardan alnan awanslar.

„Gitmeler“

- Haryt getirýänleriň sçýoty boýunça tölegler;
- Aýlyk hakynyň tölenmegi;
- Kreditiň göterim tölegleri;
- Býujete we býujetden daşary gaznalara tölegler.

Maýa goýum işi – öz içine uzakmöhletli aktiwleriň satyn alynmagy w satuwy bilen baglanyşykly pul serişdeleriniň gelişini we ulanylyşyny, şeýle-de, maýa goýumlardan gelen girdejini alýar.

„Gelmeler“

- Esasy serişdeleriň, material däl aktiwleriň satylmagy;
- Uzakmöhletli maliýe goýumlaryndan diwidendler, göterimler;
- Beýleki maliýe goýumlarynyň gaýdyp berilmegi.

„Gitmeler“

- Esasy serişdeleriň, material däl aktiwleriň satyn alynmagy;
- Maýa goýumlar;
- Uzakmöhletli maýa goýumlar.

Maliýe işi – bu hususy maýanyň we karzyň gurluşynda hem-de möçberinde üýtgeşmelere getirýän işiň görnüşi.

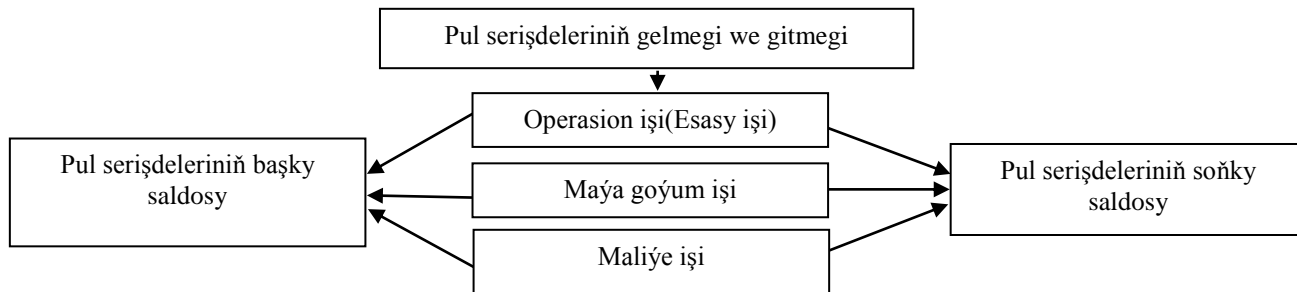
„Gelmeler“

- Gysgamöhletli kreditler we karzlar;
- Uzakmöhletli kreditler we karzlar;
- Aksiýalaryň emissiýasyndan gelen pullar;
- Maksatlaýyn maliýeleşdirme.

„Gitmeler“

- Gysgamöhletli kreditleriň we karzlaryň gaýdyp berilmegi;
- Uzakmöhletli kreditleriň we karzlaryň gaýdyp berilmegi;
- Diwidendleriň tölenmegi;
- Wekselleriň üzülmegi.

Surat 2.1. Pul serişdeleriniň hereketi

2.4.3 Buhgalter balansy

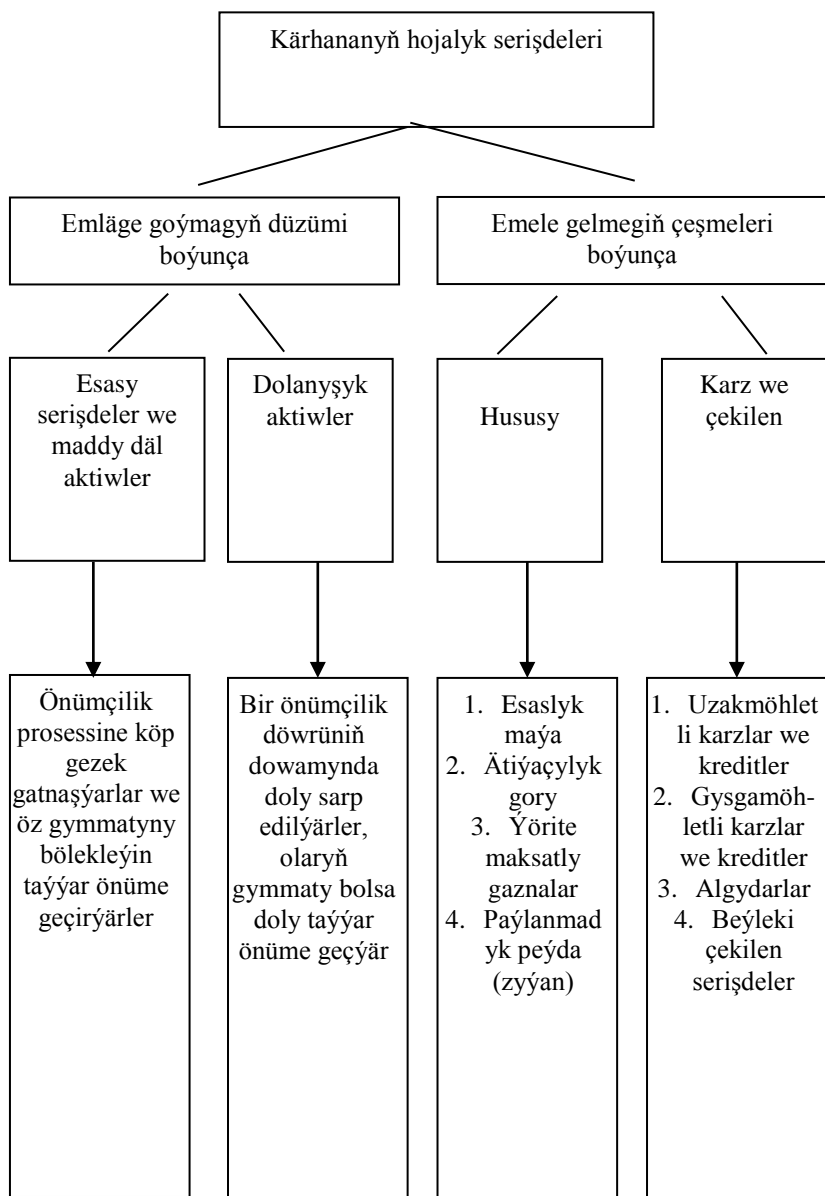
„Balans“ adalgasy deňagramlylygyň (deňligiň) nyşany hökmünde ulanylýar. Bu adalga ykdysady ylymda we tejribede emele gelmegiň çeşmelerini hem-de kesgitli döwrüň dowamynda olaryň ulanylyş ugurlaryny häsiýetlendirýän integral görkezijileriň ulgamyny aňlatmak üçin kabul edildi.

Buhgalter hasabynda „balans“ söziniň iki manysy bar:

- 1) hasaplaryň debeti we krediti boýunça ýazgylarynyň jemleriniň, analitiki hasaplar we degişli sintetiki hasaplar boýunça ýazgylaryň jemleriniň, balansyň aktiwiniň we passiwiniň jemleriniň deňligi;
- 2) kärhananyň kesgitli senede serişdeleriniň ýagdaýyny görkezýän buhgalter hasabatlarynyň has görnükli görnüşi.

Hojalyk serişdeleriniň toparlara bölünişi 2.2. suratda görkezilen.

Hususy serişdeler kärhana degişli, karz we çekilen serişdeler bolsa, kesgitli döwrüň dowamynda wagtlaýyn ulanylýar we möhletiniň geçmegi bilen olar algydarlara gaýdyp berilýär.

Sur.2.2. Hojalyk serişdeleriniň we olaryň emele gelmeginiň çeşmeleriniň ulgamlaşdyrylmagy

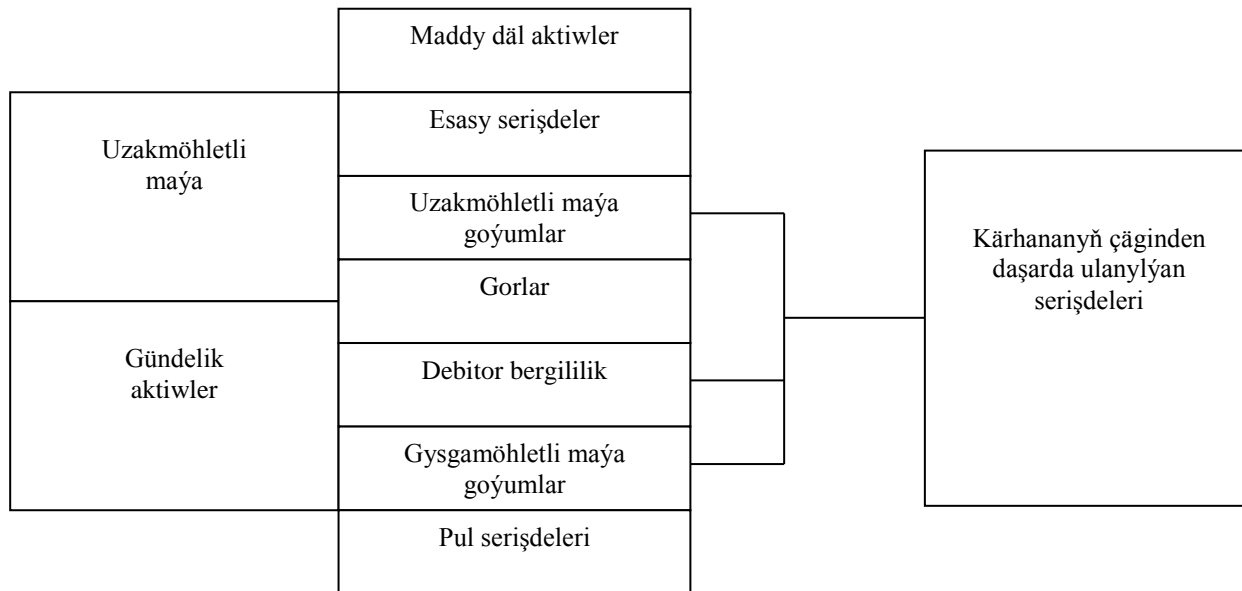
Balansyň aktiwî kârhanyň ygtyýarynda bar bolan maýanyň ýerleşşi barada maglumaty öz içine alýar.

Balansyň aktiwlerini toparlara bölmegiň esasy alamaty – onuň likwidlik derejesi hasaplanýar. Bu alamat boýunça balansyň ähli aktiwleri uzakmöhletli we häzirki aktiwlere bölýärler. Kârhanyň serişdeleri onuň içki aýlanşygyna hem-de onuň çäginde daşarda (debitor bergililik, gymmat kagyzlaryň satyn alynmagy we ş.m.) ulanylyp bilner. Kârhanyň serişdeleriniň ýerleşşiniň kârhanyň maliýe işinde we netijeliligini ýokarlandyrmakda uly ähmiýeti bardyr. Haýsy serişdeleriň esasy we dolanyşyk serişdelerine goýlandygyna, olaryň näçesiniň pul görnüşinde we material görnüşindedigine, olaryň gatnaşygynyň nähili amatlydygyna kârhanyň maliýe ýagdaýy bagly bolup durýar. Şonuň bilen baglylykda kârhanyň aktiwleri seljerilende, ilki bilen olaryň düzümindäki, gurluşyndaky üýtgeşikleri öwrenmelidir we olara baha bermelidir (sur.2.3).

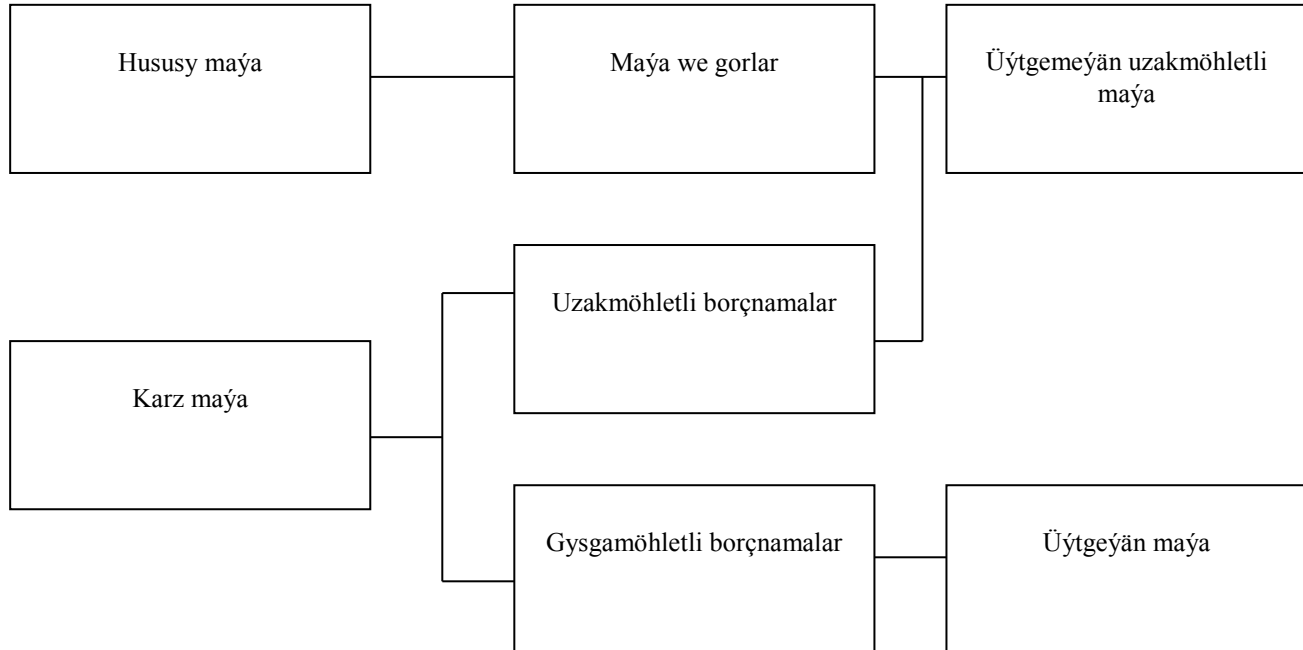
Eger-de aktiwde kârhanyň serişdeleri görkezilýän bolsa, passiwde olaryň emele gelmeginiň çeşmeleri görkezilýär. Kârhanyň hususy we karz maýasynyň gatnaşygynyň nähili derejede amatlydygyna kârhanyň maliýe ýagdaýy bagly bolup durýar.

Kârhanyň passiwleriniň seljermesiniň prosesinde ilki bilen olaryň düzümindäki, gurluşundaky üýtgeşikleri öwrenmelidir we oňa baha bermelidir (sur.2.4).

Surat 2.3. Balansyň aktiwiniň gurluşy

Surat 2.4. Balansyň passiwiniň gurluşy

III BAP. Kärhananyň maliýe ýagdaýyna umumy baha bermek

3.1 Analitiki proseduralaryň häsiýetnamasy

Analitiki proseduralar iki modeli ulgam boýunça amala aşyrylýar:

1. Maliýe-hojalyk işiniň ekspress-seljermesi;
2. Çyňlaşdyrylan (düýpli) maliýe seljermesi.

Maliýe seljermesiniň prosedura ulgamynyň böleklere bölünmegi onuň maksatlaryna we meselelerine, şeýle-de dürli faktorlara (maglumat, usulyýet, wagt, işgärler we tehniki üpjünçiligi) baglydyr.

Kärhananyň maliýe-hojalyk işiniň ekspress-seljermesiniň maksady onuň maliýe ýagdaýy barada operativ we ygtybarly maglumaty almak bolup durýar.

Ekspress-seljermesini üç tapgyrda ýerine ýetirmek maslahat berilýär:

- 1) Deslapky (guramaçylyk) tapgyr;
- 2) Buhgalter hasabatlaryny deslapky gözden geçirmek;
- 3) Hasabatlary ykdysady taýdan okamak we seljermek.

Ekspress-seljermäniň manysy – görkezijileriň minimal sanyny saýlamak we olaryň dinamikasyny hemişe gözegçilikde saklamak.

Analitiki görkezijileri saýlamagyň wariantlarynyň biri 3.1 tablisada görkezilen.

Ekspress-seljermäni kärhananyň maliýe hojalyk işiniň düýpli seljermesini geçirmegiň maksadalaýyklygy barada netije çykarmak bilen tamamlýarlar.

Ekspress-seljerme üçin analitiki görkezijileriň ulgamy.

Tablisa 3.1

Maliýe seljermesiniň tertibi	Görkezijiler
1. Kärhananyň ykdysady potensialyna baha bermek.	
1.1 Emläk ýagdaýyna baha bermek	1. Esasy serişdeleriň ululygy we olaryň aktiwleriň düzüminde paýy. 2. Esasy serişdeleriň könelmesiniň, täzelenmesiniň we hatardan çykarylmagynyň koeffisienti. 3. Kärhanadaky hojalyk serişdeleriň umumy gymmaty (balansyň walýutasy) .
1.2 Maliýe ýagdaýyna baha bermek	1. Hususy maýanyň ululygy we serişdeleriň çeşmelerinde onuň paýy. 2. Umumy likwidlik koeffisienti (tölegeukyplylyk). 3. Dolanyşyk aktiwlerde we hususy maýada hususy dolanyşyk serişdeleriň paýy. 4. Serişdeleriň çeşmelerinde uzakmöhletli borçnamalaryň paýy. 5. Serişdeleriň çeşmelerinde gysgamöhletli borçnamalaryň paýy.
1.3 Buhgalter hasabatlarynda oňaýsyz statýalaryň bolmagy	1. Zyýanlar. 2. Möhletinde üzülmelik kreditler we karzlar. 3. Möhleti geçen debitor bergililik.
2. Maliýe-hojalyk işiniň netijeliligine baha bermek	
2.1 Düşewüntliligine baha bermek	1. Buhgalter peýdasy. 2. Arassa peýda. 3. Aktiwleriň (emlägiň) düşewüntligi. 4. Satuwyň düşewüntligi.
2.2 Kärhananyň ösüşiniň dinamikasyna baha bermek	1. Satuwyň, aktiwleriň we peýdanyň göwrüminiň ösüşiniň deňeşdiriji depginleri. 2. Aktiwleriň we hususy maýanyň dolanyşyklygy. 3. Operasion we maliýe döwrüniň dowamlylygy.
2.3 Ykdysady potensialynyň netijeliligine baha bermek	1. Hususy maýanyň düşewüntligi.

Çuňlaşdyrylan (jikme-jik) seljermäniň maksady – kärhananyň emläk we maliýe ýagdaýynyň jikme-jik häýietnamasy, onuň gündeki maliýe netijelerine baha bermek we geljekki döwre çaklama düzmek bolup durýar.

Böleklere bölmegiň derejesi seljermä geçirijiniň hünärmenlik derejesine we maksadyna bagly bolýar.

Kärhananyň maliýe-hojalyk ýagdaýynyň düýpli seljermesiniň maksatnamasy umumy görnüşde aşakdaky ýaly bolýar (mümkin bolan wariantlaryň biri hökmünde).

1. Kärhananyň maliýe-ykdysady ýagdaýyny deslapky gözden geçirmek.

Maliýe-hojalyk işiniň umumy ugrynyň häsiýetnamasy.

Hasabatlaryň amatsyz statýalaryny anyklamak.

2. Ykdysady potensialyny seljermek we baha bermek.

Emläk ýagdaýyna baha bermek:

- Balansyň dikligine we keseligine seljermesi;
- Emläk ýagdaýyndaky hilleyin üýtgeşmeleriň seljermesi.

Maliýe ýagdaýyna baha bermek – maliýe durnuklylygyna (deňagramlylygyna), tölegeukyplylygyna, krediteukyplylygyna we balansyň likwidligine.

3. Kärhananyň işiniň netijeliligini seljermek we baha bermek – düşewüntlilik (girdejilik) görkezijileri, aktiwleriň we hususy maýanyň dolanyşyklylygy.

Çuňlaşdyrylan seljermäniň dowamynda görkezilen ölçegleriň ulgamyna goşmaça, kärhananyň maliýe ýagdaýyny häsiýetlendirýän başga görkezijiler hem ulanylyp bilner: dolanyşykdan daşary we dolanşykdaky aktiwleriň, hususy we karz maýanyň gurluşy we dinamikasy, opersion we maliýe döwrüniň dowamlylygy we ş.m.

3.2 Balansyň keseleýin we dikleýin seljermesi

Keseleýin seljermäniň manysy balansyň her statýasynyň hasaplaşyk üçin binýat hökmünde kabul edilýän, öňündäki döwür bilen (ýyl, çäryek) deňeşdirilmeginde bolýar.

Şu maksat bilen absolýut maliýe görkezijileriniň üsti otnositel ösüş (pese düşme) depginleri bilen doldurylyp birnäçe analitiki tablisalary düzýärler.

Keseleýin seljermäniň görnüşleriniň biri 3.2 tablisada görkezilen.

Tablisa 3.2

Görkezijiler	Öňündäki ýylyň başyna (hasaplaşyk binýady)		Hasabat döwrüniň başyna		Hasabat döwrüniň ahryyna	
	Jemi, manat	%	Jemi, manat	%	Jemi, manat	%
Aktiw						
I. Dolanyşykdan daşary aktiwler						
Esasy serişdeler	78190	100	85546	109,4	85688	109,6
Maddy däl aktiwler	1762	100	-	-	-	-
Tamamlanmadyk düýpli maýa goýumlar	902	100	760	84,3	628	68,8
Uzalmöhletleýin maliýe goýumlary	235	100	235	100,0	175	74,5
Dolanyşykdan daşary gaýry aktiwler	485	100	6740	1389,7	1018	209,9
I bölümiň jemi	81574	100	93281	114,4	87509	107,3
II. Dolanyşykdaky aktiwler						
Atiýaçlyklar	23125	100	24572	106,3	20815	90,0
Debitor bergililik	23969	100	27733	115,7	57101	238,2
Gysga möhletleýin maliýe goýumlary	7070	100	-	-	-	-
Pul serişdeleri	21060	100	27839	132,2	37255	176,9
Satyn alnan gymmatlyklar boýunça goşulan baha üçin salgyt	462	100	2386	516,5	238	51,5
Gaýry dolanyşyk aktiwleri	401	100	912	227,4	930	231,9
II bölümiň jemi	76087	100	83442	109,7	116339	152,9
Balans (I+II)	157661	100	176723	112,1	203848	129,8

Passiw						
I. Hususy serişdeleriň çeşmeleri						
Esaslyk maýa	73780	100	73780	100	73780	100
Ätiýaçlyk gory	2320	100	2320	100	2320	100
Ýörite maksatly gaznalar	348	100	348	100	348	100
Paýlanylmadyk peýda (zyýan)	19379	100	32458	167,5	53384	275,5
I bölümiň jemi	95827	100	108905	113,6	129832	135,5
II. Uzakmöhletleýin borçnamalar						
Hökümetiň karary bilen üzülişmegi gaýra goýlany	637	100	888	139,4	1349	211,8
II bölümiň jemi	637	100	888	139,4	1349	211,8
III. Gysgamöhletleýin borçnamalar						
Karzlar we kreditler	880	100	924	105,0	1836	208,6
Algydarlar bilen hasaplaşyklar	60317	100	66006	109,4	70831	117,4
III bölümiň jemi	61197	100	66930	109,4	72667	118,7
Balans (I+II+III)	157661	100	176723	112,1	203848	129,8

3.2. tablisadan görnüşi ýaly, soňky iki ýylda balansyň walýutasy 29,8%-e ösüpdir, şol sanda, dolanyşykdan daşary aktiwleriň ululygy-7,3%-e, dolanyşyk aktiwler bolsa-52,9%-e ösüpdir.

Kärhananyň işinde oňaýly nukdaýnazarlar esasy serişdeleriň 7498 manada ýa-da 9,6% ösmegi, ätiýaçlyklaryň 2310 manat ýa-da 10,0% azalmagy, „Hususy serişdeleriň çeşmeleri” bölümüniň 34005 manat ýa-da 35,5% (paýlanylmadyk peýdanyň hasabyna) ösmegi bolup durýar.

Kärhananyň işiniň oňaýsyz taraplary: debitor bergililigiň 33132 manada ýa-da 138,2%-e; algydarlar bilen hasaplaşyklaryň 10524 manada ýa-da 17,4%-e ösmegi bolup durýar.

Maliýe ýagdaýyna baha bermek üçin wajyp orny balansyň aktiwiniň we passiwiniň dikligine (gurluşlaýyn) seljermesi tutýar, bu seljermede esasy ünsi otnositel görkezijileri öwrenmäge berýärler.

Şunuň ýaly seljermäniň maksady aýratyn statýalaryň balansyň jemindäki udel agramyny kesgitlemekden we onuň yrgyldylaryna baha bermekden durýar.

Aşakdaky tablisada kärhananyň buhgalter balansy görkezilen. Onuň maglumatlaryndan görnüşi ýaly, aktiwleriň gurluşynda üýtgeşmeler bolup geçipdir, ýagny dolanyşyk aktiwleriň paýy 8,8%-e (57,1-48,3) artypdyr.

Kärhananyň buhgalter balansynyň dikleýin seljermesi, %

Tablisa 3.3

Görkezijiler	Öňündäki ýylyň başyna (hasaplaşyk binýady)	Hasabat döwrüniň başyna	Hasabat döwrüniň ahyrına
Aktiw			
I. Dolanyşykdan daşary aktiwler			
Esasy serişdeler	49,6	48,5	42,0
Maddy däl aktiwler	1,1	-	-
Tamamlanmadyk düýpli maýa goýumlar	0,6	0,4	0,3
Uzalmöhletleýin maliýe goýumlary	0,1	0,1	0,1
Dolanyşykdan daşary gaýry aktiwler	0,3	3,8	0,5
I bölümiň jemi	51,7	52,8	42,9
II. Dolanyşykdaky aktiwler			
Atýaçlyklar	14,7	13,9	10,2
Debitor bergililik	15,2	15,7	28,0
Gysga möhletleýin maliýe goýumlary	4,5	-	-
Pul serişdeleri	13,4	15,7	18,2
Satyn alnan gymmatlyklar boýunça goşulan baha üçin salgyt	0,3	1,4	0,2

Gaýry dolanyşyk aktiwleri	0,2	0,5	0,5
II bölümiň jemi	48,3	47,2	57,1
Balans (I+II)	100,0	100,0	100,0
Passiw			
I. Hususy serişdeleriň çeşmeleri			
Esaslyk maýa	46,8	41,8	36,3
Ätiýaçlyk gory	1,5	1,3	1,1
Ýörite maksatly gaznalar	0,2	0,1	0,1
Paýlanylmadyk peýda (zyýan)	12,3	18,4	26,2
I bölümiň jemi	60,8	61,6	63,7
II. Uzakmöhletleýin borçnamalar			
Hökümetiň karary bilen üzülişmegi gaýra goýlany	0,4	0,5	0,7
II bölümiň jemi	0,4	0,5	0,7
III. Gysgamöhletleýin borçnamalar			
Karzlar we kreditler	0,6	0,5	0,9
Algydarlar bilen hasaplaşyklar	38,2	37,4	32,7
III bölümiň jemi	38,8	37,9	33,6
Balans (I+II+III)	100,0	100,0	100,0

Balansyň walýutasynda dolanyşyk aktiwleriň udel agramynyň artmagy aşakdakylara şaýatlyk edip biler:

- 1) Aktiwleriň dolanyşyklygynyň çaltlanmagyna ýardam edýän has mobil gurluşynyň emele gelmegine;
- 2) Dolanyşyk aktiwleriň bir böleginiň taýýar önümiň (işini, hyzmatyň) alyjylara kredit berilmegi (hakyjy berilmegi), bu bolsa olaryň debitor bergililige öwrülmegi bilen baglydyr. Seredilýän kärhanada şonuň ýaly ýagdaý döredi, ýagny debitor bergililigiň paýy 12,8 %-e (28.0-15,2) köpeldi. Balansyň we onuň goşulmalarynyň maglumatlaryna görä, bu bergililigiň hem-de beýleki alyjylar we buýrujylar hem-de beýleki debitorlar bilen hasaplaşyklar boýunça bolupdyr.
- 3) Kärhananyň önümçilik potensialynyň azaldylmagy (esasy serişdeleriň doly könelmegi sebäpli, olaryň satylmagy we hasapdan çykarylmagy);
- 4) Esasy serişdeleriň hakyky bahalarynyň ýoýulmagy (nädogry berilmegi) we ş.m.

Kärhananyň aktiwleriniň gurluşyndaky üýtgeşmeleriň sebäpleri barada dogry netije çykarmak üçin baş kitaby we analitiki hasaba alnyşy ulanmak bilen balansyň aktiwleriniň bölümleriniň we statýalarynyň çuňlaşdyrylan seljermesini geçirmek maksadalaýyk hasaplanýar.

Mysal üçin, aktiwleriň düzüminde uzakmöhletli maliýe goýumlaryň barlygy bu goýumlaryň investision gönükdirilenligini görkezýär. Şol sebäpli, bu goýumlaryň girdejliligine, likwidligine we töwekgelçiligine baha bermek zerurdyr. Balansyň birinji bölümünde maddy däl aktiwleriň barlygy (ýoklugy) kärhananyň maksatnamalaýyn önümlere, intellektual eýeçiligiň beýleki obýektlerine serişdeleri goýmagy sebäpli, onuň ösüşiniň baş ugryny innowasion hökmünde saýlandygyny gytaklaýyn görkezýär. Maddy däl aktiwleriň ulanylyşynyň netijeliliginiň jikme-jik seljermesi kärhananyň ýolbaşçylary üçin örän wajypdyr.

Dolanyşyk aktiwleriň absolýut we otnositel ululygynyň köpelmegi diňe bir önümçiligiň geriminiň giňelmegini däl-de, eýsem olaryň dolanyşygynyň haýallamagyny häsiýetlendirip biler.

Ätiýaçlyklaryň gurluşy öwrenilende esasy üns çig mal we materiallar, tamamlanmadyk önümçilik, taýýar önüm we harytlar ýaly elementleriň üýtgeşmeleriniň tendensiýalaryna berilýär.

Dolanyşyk aktiwleriň umumy göwrümünde ätiýaçlyklaryň paýynyň köpelmegi aşakdaky prosesslere şaýatlyk edip biler:

- 1) Kärhananyň önümçilik potensialynyň ösmegi;
- 2) Serişdeleri ätiýaçlyklara goýmagyň hasabyna pul serişdelerini ýokary inflýasiýanyň netijesinde hümmetsizlenmekden goramaga ymtylmak;
- 3) Saýlanyp alnan ykdysady baş ugruň netijesizligi, onuň netijesinde dolanyşyk aktiwleriň agramly böleginiň likwidligi ýokary bolmadyk maddy-önümçilik ätiýaçlyklaryna öwrülmeği.

Tersine, dolanyşyk aktiwleriň umumy göwrümünde ätiýaçlyklarynyň paýynyň azalmagy aşakdaky sebäpler boýunça bolup biler:

- 1) Önümçilik maksatnamasyny ýerine ýetirmek üçin olaryň ýetmezçiligi;
- 2) Maddy-önümçilik ätiýaçlyklaryň dolanyşyklygynyň ösmegi netijesinde olaryň doly boşadylmagy;
- 3) Maddy-önümçilik ätiýaçlyklarynyň bir böleginiň kärhananyň şahamçalaryna berilmegi w beýl.

Balansyň düzüminde debitor bergililigiň paýynyň ýokary bolmagy kärhananyň öz alyjylary üçin söwda (haryt) kreditini giňden ulanýandygyny görkezýär. Ýöne, haçanda satyja töleg wagtynda berilmese, ol öz işini maliýeleşdirmek üçin bankdan kredit almaga mejbur bolýar we şonuň bilen öz gysgamöhletli bergililigini artdyrýar.

Balansyň passiwiniň gurluşynyň öwrenilmegi kärhananyň tölegeukypsyzlygyna getirip biljek maliýe durnuksyzlygynyň

sebäplerini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Şeýle sebäp bolup, hojalyk işiniň maliýeleşdirilmeginiň çêşmesiniň düzüminde karz serişdeleriniň paýynyň ýokary bolmagy (50%-den ýokary) bolup biler. Şonuň bilen birlikde balansyň passiwiniň walýutasynda hususy çêşmeleriň paýynyň ösmegi kärhananyň maliýe durnuklylygyny hem-de karz serişdelerden garaşsyzdygyny häsiýetlendirýär. Şol bir wagtda paýlanylmadyk peýdanyň bolmagyna dolanyşyk serişdeleriniň üstüni doldurmagyň çêşmesi hökmünde seredilip bilner. Biziň mysalymyzdaky kärhananyň balansynyň passiwiniň gurluşyny seljermek bilen onuň maliýe durnuklylygynyň oňaýly tarapy hökmünde balansyň walýutasynda hususy çêşmeleriň ýokary paýyny (60%-den ýokary) şeýle-de, kreditor bergililgiň udel agramynyň 5,2%-e (38,8-33,6) peselmegini bellemek zerurdyr.

Keseligine we dikligine seljerme biri-biriniň üstüni doldurýar, olaryň esasynda deňeşdiriji analitiki balans düzülýär.

IV BAP. Kärhananyň maliýe durnuklylygyna baha bermek

4.1 Maliýe durnuklylygyň absolýut görkezijileri

Häzirki wagtda kärhanalaryň maliýe durnuklylygyna baha bermek üçin görkezijileriň tutuş ulgamy ulanylýar. Bu ilkinji nobatda “maliýe durnuklylygy” diýen düşünjäniň özüniň balansyň aktiwleriniň we passiwleriniň gurluşy, tölege ukyplylyk, maliýe netijeleri ýaly düşüňjeler bilen diýseň jebis baglanyşyklygynda düşünilýär, şonuň üçin onuň berk serhedini tapmak diýseň çylşyrymlydyr.

Onlarça ýylyň dowamynda kärhanalaryň maliýe durnuklylygynyň seljermesine düýpli, çynlakaý üns berilmändi, dolandyryş çözgütleri kabul edilen halatynda onuň netijeleri köplenç ýagdaýda äsgermezlik edildi. Diňe bazar gatnaşyklaryna geçilmegi bilen ykdysady gulluklaryň işgärleri tarapyndan maliýe menejmentiniň bähbidiniň ähmiýetiniň güýçlenmegi bilen maliýe durnuklylygynyň seljermesi ep-esli artdy.

Usulyýet babatda kärhanalaryň maliýe durnuklylygyna baha bermegiň ölçeglerini kesgitlemegiň meseleleri çözülmän gelinýär. Kärhanalaryň maliýe durnuklylygynyň görkezijileriň depginli seljermesi diňe umumy meýilleri ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär.

Emma maliýe durnuklylygyna baha bermek üçin normatiw görkezijiler hem gerek. Olarsyz kärhanalaryň maliýe durnuklylygyna baha bermek diýseň kyndyr.

Kärhananyň oňat işläp bilijilik ukybyny we durnuklylygyny berjaý edip biljek esasy zat – onuň maliýe durnuklylygydyr. Şol kärhananyň şeýle maliýe ýagdaýy bolup, onuň elmydam tölege ukyplylygyna güwä geçilýär.

Kärhananyň durnuklylygyna dürli sebäpler täsir edýär:

- haryt bazaryndaky kärhananyň orny;
- arzan we talap bildirilýän önümleri öndürmekligi;
- işewür aragatnaşyk potensialy;

- daşky algydarlara we maýadarlara baglylyk derejesi;
- tölege ukyply bergidarlaryň barlygy;
- hojalyk we maliýe işleriň netijeliligi;
- önümçilik we maliýe menejerleriniň hünärmenlik taýýarlygynyň derejesi, olaryň içki we daşky gurşawdaky üýtgeşmeleri hemişe hasaba almaga başarnyklary we we ş.m.

Dürli sebäpleriň täsirine baglylykda durnuklylygyň şu aşakdaky görnüşlerine bölmek bolýar:

- İçki durnuklylyk – bu kärhananyň umumy maliýe ýagdaýy bolup, elmydama ýokary netijeli iş durnukly ýerine ýetirilýär. Şeýle durnuklylygy üpjün etmek üçin kärhana daşarky we içerki üýtgemeleri öz wagtynda duýup bilmeli;
- Umumy durnuklylyk – bu durnuklylyk pul akymalarynyň hereketi bilen bagly bolup, elmydama girdejileriň çykdaýlardan köp bolmagyny üpjün edýär.
- Maliýe durnuklylyk – bu durnuklylygy girdejiniň çykdaýdan artykmaçlygyny häsiýetlendirip, pul serişdeleriniň erkin hereket etmäge, önümçilik işini üznüksiz alyp barmaga we öndürilen önümleri satmaga mümkinçilik döredýär. Maliýe durnuklylyk ähli önümçilik-hojalyk işleriň netijesinde döreýär. Ol kärhananyň umumy durnuklylygynyň baş bölegidir.

Kärhananyň maliýe durnuklylygyna şu aşakdaky alamatlar boýunça tapawutlanýan sebäpler täsir edýär:

- döreýän ýeri boýunça - daşky we içki;
- netijesiniň wajyplygy boýunça - esasy we esasy däl;
- düzüm boýunça - ýönekeý we çylşyrymly;
- täsir edýän wagty boýunça - hemişelik we wagtlaýyn.

Derňew geçirilende esasy üns kärhananyň işine bagly bolan içki sebäplere berilýär. Kärhana şol sebäplere, ýagny kärhananyň belli bir pudaga degişliligine, öndürilýän önümiň düzümine, maýanyň ulylygyna, harajatlaryň ulylygyna, emlägiň we serişdeleriň ýagdaýyna täsir edip bilýärler.

Daşky faktorlara hojalyk-dolandyryş ykdysady şerti,

tehnika we tilsimat, sarp edijileriň girdejisiniň derejesi, döwletiň salgyt-karz syýasaty, daşky ykdysady aragatnaşygy we ş.m. girýärler.

Şeýlelik bilen, maliýe durnuklylygyň mazmuny kadaly önümçilik-sowda işi üçin zerur bolan pul serişdelerini netijeli döretmegi we ulanmagy häsieýtlendirýär. Maliýe durnuklylygyň daşky alamaty bolup, hojalyk obýektiniň tölegeukyplylygy çykyş edýär. Ol kärhananyň sowda, kredit we beýleki töleg häsiýetli şertleşiklerden gelip çykýan öz maliýe borçnmalaryny ýerine ýetirip bilmek ukyplygyny görkezýär.

Kärhananyň kanagatlanarly tölegeukyplylygyny aşakdakylar boýunça kesgitläp bolar:

- 1) Hasaplaşyk, walýuta we bankdaky beýleki sçýotlarda boş pul serişdeleriniň bolmagy;
- 2) Haryt getirijilere, potratçylara, banklara, işgärlere, sagytlar we beýleki ýygymlar boýunça döwlete we başga hyzmatdaşlara möhleti geçen bergililigiň bolmazlygy;
- 3) Hasabat döwrüniň başyna we ahyryna hususy dolanyşyk serişdeleriň bolmagy.

Pes tölegeukyplylyk tötänleýin, wagtlaýyn we uzak wagtlaýyn bolup biler. Onuň soňky görnüşi kärhananyň tozmaklygyna getirip biler. Maliýe durnuklylygyň ýokary görnüşi – kärhananyň esasanam hususy çeşmeleriniň hasabyna ösmäge ukyplylygydyr. Munuň üçin kärhanada maliýe serişdeleriniň çeýe gurluşy we zerur ýagdaýda karz serişdeleri çekmäge mümkinçiligi, ýagny krediteukyplylygy bolmaly. Kärhananyň krediteukyplylygy diýip, onuň alan kreditini we oňa degişli göterimlerini öz wagtynda hususy maliýe serişdeleriniň hasabyna üzüp bilmek ukybyna aýdylýar.

Hojalyk subýektiniň maliýe durnuklylygyna birnäçe factorlar täsir edýär:

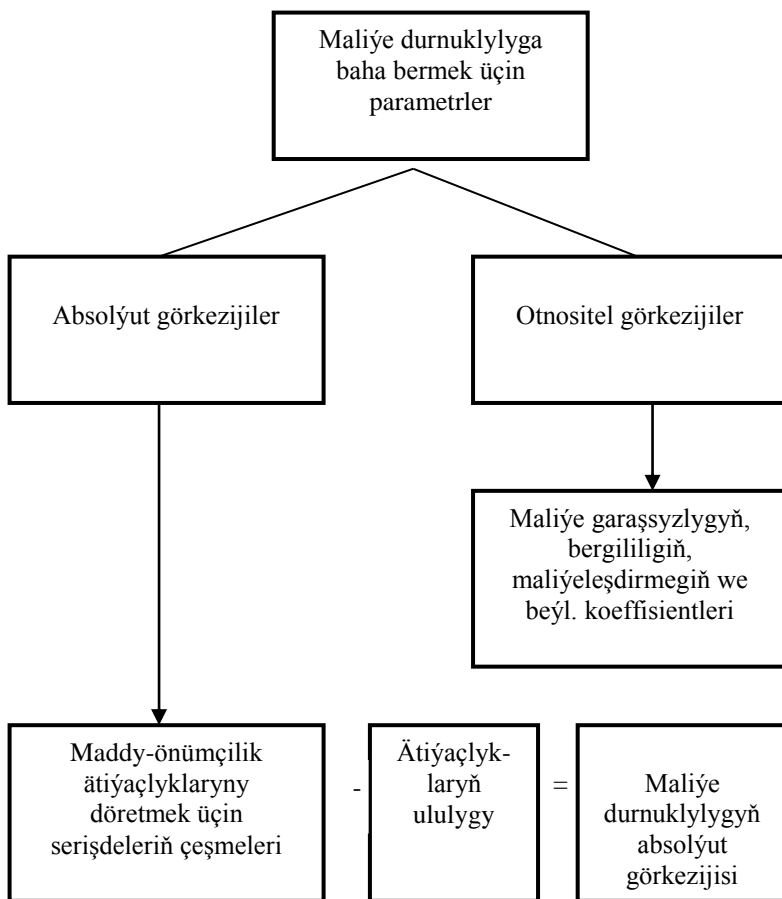
- Kärhananyň haryt bazaryndaky ýagdaýy;
- Bäsdeşlige ukyply önümi öndürmek we ýerleşdirmek;
- Hyzmatdaşlar bilen işewür hyzmatdaşlykda onuň abraýy;

- Daşky kreditorlardan we maýa goýujylardan garaşlylygynyň derejesi;
- Tölegeukypsyz debitorlaryň bolmagy;
- Söwda we maliýe operasiýalarynyň netijeliligi;
- Önümçilik we maliýe menejerleriniň hünärmenlik taýýarlygynyň derejesi, olaryň içki we daşky gurşawdaky üýtgeşmeleri hemişe hasaba almaga başarnyklary we beýlekiler.

Maliýe durnuklylygynyň absolýut görkezijisi hökmünde ätiýaçlaryň we çykdaýynyň, olary dörediji çeşmeleri bilen üpjünçiligiň derejesi häsiýetlendirilýän görkezijileri ulanylýar.

Maliýe durnuklylygynyň absolýut görkezijileriniň seljermesi boýunça işi buhgalter hasabatlarynyň maglumatlary boýunça amala aşyrýarlar.

Kärhanada önümçilik prosessiniň dowamynda hemişe haryt-material gymmatlyklarynyň ätiýaçlyklarynyň üstüniň doldurylmasy bolup geçýär. Şu maksat üçin hem hususy dolanyşyk serişdeleri hem-de karz çeşmeleri (gysgamöhletli karzlar we kreditler) ulanylýar. Ätiýaçlyklaryň emele gelmegi üçin serişdeleriň artykmaçlygyny ýa-da ýetmezçiligini öwrenmek bilen maliýe durnuklylygynyň absolýut görkezijilerini kesgitleýärler (sur.4.1).

Sur.4.1. Kärhananyň maliýe durnuklylygyny häsiýetlendirýän görkezijiler.

Ätiýaçlyklaryň emele gelmeginde çeşmeleriň dürli görnüşlerini (daşky we içki) jikme-jik görkezmek üçin görkezijileriň aşakdaky ulgam ulanylýar.

1. Hasaplaşyk döwrüniň ahyryna hususy dolanyşyk serişdeleriniň barlygyny aşakdaky formula boýunça kesgitleýärler:

$$HDS = HM - DDA,$$

Bu ýerde, HDS – hasaplaşyk döwrüniň ahyryna hususy dolanyşyk serişdeleri;

HM – hususy maýa;

DDA – dolanyşykdan daşary aktiwler.

2. Ätiýaçlyklary maliýeleşdirmeginiň hususy we uzakmöhletli çeşmeleriniň (HUÇ) barlygyny aşakdaky formula boýunça kesgitleýärler:

$$HUÇ = HM - DDA + UKK,$$

ýa-da

$$HUÇ = HDS + UKK,$$

Bu ýerde, UKK – uzakmöhletli kreditler we karzlar.

3. Ätiýaçlyklaryň emele gelmeginiň esasy çeşmeleriniň (ÄEÇ) umumy ulululygy aşakdaky görnüşde kesgitlenýär:

$$ÄEÇ = HUÇ + GKK,$$

Bu ýerde, GKK – gysgamöhletli kreditler we karzlar.

Netijede, ätiýaçlyklary maliýeleşdirmeginiň çeşmeleriniň üpjünçiliginiň üç görkezijisini kesgitläp bolýar.

1. Hususy dolanyşyk serişdeleriň artykmaçlygy (+), ýetmezçiligi (-):

$$\Delta HDS = HDS - \check{A},$$

Bu ýerde Δ HDS – hususy dolanyşyk serişdeleriň artykmaçlygy;

\check{A} - ätiýaçlyklar.

2. Ätiýaçlyklary maliýeleşdirmeginiň hususy we uzakmöhletli çeşmeleriniň ($\Delta HUÇ$) artykmaçlygy (+), ýetmezçiligi (-):

$$\Delta HUÇ = HUÇ - \check{A}.$$

3. Ätiýaçlyklaryň emele gelmeginiň esasy çeşmeleriniň ($\Delta ÄEÇ$) umumy ulululygynyň artykmaçlygy (+), ýetmezçiligi (-):

$$\Delta ÄEÇ = ÄEÇ - \check{A}.$$

Ätiýaçlyklary degişli çeşmeler bilen maliýeleşdirmeginiň üpjünçiliginiň ýokarda getirilen görkezijilerini üçfaktorly modele (M) transformirleýärler:

$$M = (\Delta HDS; \Delta HUÇ; \Delta ÄEÇ).$$

Bu model kärhananyň maliýe durnuklylygynyň görnüşini görkezýär. Tejribede maliýe durnuklylygynyň dört görnüşi duş gelýär (tabl.4.1).

Tablisa 4.1. Kärhananyň maliýe durnuklylygynyň görnüşleri

Maliýe durnuklylygynyň görnüşi	Üç ölçegli Model	Ätiýaçlyklary maliýeleşdirmeginiň çeşmeleri	Maliýe durnuklylygynyň gysgaça häsiýetnamasy
1. Absolýut maliýe durnuklylygy	$M = (1, 1, 1)$	Hususy dolanyşyk serişdeleri (arassa dolanyşyk maýa)	Tölegeukpylylygynyň ýokary derejesi. Kärhana daşky kreditorlara garaşly däl.
2. Kadaly maliýe durnuklylygy	$M = (0, 1, 1)$	Hususy dolanyşyk serişdeleri goşmak uzakmöhletli kreditler we karzlar	Kadaly tölegeukpylylyk. Karz serişdeleriniň oýlanyşykly ulanylmahy. Işiniň ýokary girdejiligi.
3. Durnuksyz maliýe ýagdaýy	$M = (0, 0, 1)$	Hususy dolanyşyk serişdeleri goşmak uzakmöhletli kreditler we karzlar goşmak gysgamöhletli kreditler we karzlar	Kadaly tölegeukpylylygynyň bozulmagy. Maliýeleşdirmeginiň goşmaça çeşmelerini çekmegiň zerurlygy ýüze çykýar. Tölegeukpylylygynyň dikeldilmegi mümkin.
4. Krizis maliýe ýagdaýy	$M = (0, 0, 0)$	-	Kärhana doly tölegeukypsyz we tozmaklygynyň çäginde ýerleşýär.

Maliýe durnuklylygynyň birinji görnüşini aşadaky formula görnüşinde göz önüne getirip bolar:

$M_1 = (1, 1, 1)$, ýagny, $\Delta HDS \geq 0$; $\Delta HUÇ \geq 0$; $\Delta \text{ÄEÇ} \geq 0$.

İkinji görnüşini (kadaly maliýe durnuklylygy) aşakdaky görnüşde görkezip bolar:

$M_2 = (0, 1, 1)$, ýagny, $\Delta HDS < 0$; $\Delta HU\dot{C} \geq 0$; $\Delta \ddot{A}E\dot{C} \geq 0$.

Kadaly maliýe durnuklylygy kärhananyň döwletiň we beýleki bergidarlarynyň önünde maliýe borçnamalaryny ýerine ýetirmäge mümkinçiliginiň bardygyny kepillendirýär.

Üçünji görnüşini (durnuksyz maliýe ýagdaýy) aşakdaky formula boýunça kesgitleýärler:

$M_3 = (0, 0, 1)$, ýagny, $\Delta HDS < 0$; $\Delta HU\dot{C} < 0$; $\Delta \ddot{A}E\dot{C} \geq 0$.

Dördünji görnüş (krizis maliýe ýagdaýy) aşakdaky formula görnüşinde göz önüne getirip bolar:

$M_4 = (0, 0, 0)$, ýagny, $\Delta HDS < 0$; $\Delta HU\dot{C} < 0$; $\Delta \ddot{A}E\dot{C} < 0$.

Soňky ýagdaýda kärhana doly tölegeukypsyz we tozmaklyga golaý ýerleşýär, ýagny dolanyşyk aktiwleriň esasy elementi bolan ätiýaçlyklar maliýeleşdirmegiň çeşmeleri bilen üpjün däl.

Kärhananyň maliýe durnuklylygynyň absolýut görkezijileri

Tablisa 4.2

Görkezijiler	Şertli belgiler	Ýylyň başyna	Hasabat döwrüniň ahyryna	Döwürdäki üýtgeşmeler (4gr.-3gr.)
1	2	3	4	5
1. Hususy serişdeleriň emele gelmeginiň çeşmeleri	HŞÇ	108905	129832	+20927
2. Dolanyşykdan daşary aktiwler	DDA	93281	87509	-5772
3.Hususy dolanypyk serişdeleriň barlygy (1-nji setir – 2-nji setir)	HDS	15624	42323	+26699
4. Uzakmöhletli borçnamalar (Hökümetiň karary bilen üzülişmegi gaýra goýlany)	UB	888	1349	+461
5. Dolanyşyk serişdeleriň emele gelmeginiň hususy we uzakmöhletli çeşmeleriniň barlygy – arassa dolanyşyk maýa (3-nji setir + 4-nji setir)	HUÇ	16512	43672	+27160
6. Gysgamöhletli kreditler we karzlar	GKK	924	1836	+912
7. Serişdeleriň emele gelmeginiň esasy çeşmeleriniň umumy ulululygy (5-nji setir + 6-njy setir)	ÇU	17436	45508	+28072

8. Ātiyačlyklaryň umumy jemi	Ā	24572	20815	-3757
9. Hususy dolanyşyk serişdeleriň artykmaçlygy (+), ýetmezçiligi (-) (3-nji setir - 8-nji setir)	ΔHDS	-8948	+21508	+30456
10. Ātiyačlyklary maliýeleşdirmeginiň hususy we uzakmöhletli çeşmeleriniň artykmaçlygy (+), ýetmezçiligi (-) (5-nji setir - 8-nji setir)	$\Delta HUÇ$	-8060	+22857	+30917
11. Ātiyačlyklaryň emele gelmeginiň esasy çeşmeleriniň umumy ulululygynyň artykmaçlygy (+), ýetmezçiligi (-) (7-nji setir - 8-nji setir)	$\Delta \ddot{A}EÇ$	-7136	+24693	+31829
12. Maliýe durnuklylygynyň üçfaktorly modeli	$M = (\Delta HDS; \Delta HUÇ; \Delta \ddot{A}EÇ)$	$M = (0, 0, 0)$	$M = (1, 1, 1)$	-

4.2 tablisadan görnüşi ýaly kärhana hasabat ýylynyň başynda agyr maliýe ýagdaýynda ýerleşýärdi, hasabat döwrüniň ahyrynda bolsa absolýut maliýe durnuklylygyna eýe bolupdyr, sebäbi ΔHDS ; $\Delta HUÇ$; $\Delta \ddot{A}EÇ$ görkezijileri gündelik tölegeukyplylygyny saklamak üçin ýeterlikli bolan oňaýly netijeleri berýär.

Kärhananyň maliýe ýagdaýynyň ep-esli gowulanmagy aşakdakylaryň hasabyna ýetildi:

- ◆ Hususy maýanyň köpelmegi;
- ◆ Dolanşykdan daşary aktiwleriň azalmagy (ulanyлмаýan esasy serişdeleriň satylmagy we kärendä berilmegi);
- ◆ Maddy önümçilik ätiýaçlyklarynyň göwrüminiň gerek bolan derejä çenli azaldylmagy.

Kärhananyň hojalyk işi öwrenilende, şeýle-de maliýe durnuklylygynyň otnositel görkezijilerini kesgitlemek wajypdyr.

4.2.Maliýe durnuklylygyň otnositel görkezijileri

Maliýe durnuklylygyň otnositel görkezijileri kärhananyň daşky maýa goýujylardan we kreditorlardan garaşlylygynyň derejesini häsiýetlendirýär. Kärhananyň eýeleri maliýe çeşmeleriniň umumy göwrümünde hususy maýanyň optimizirlenmegini we karz serişdeleriniň minimuma getirilmegini maksadalaýyk hasaplaýarlar. Kreditorlar karz alyjynyň maliýe durnuklylygyna hususy maýanyň ululygy we tozmaklygyň önüni almagyň mümkinçiligi boýunça baha berýärler.

Kärhananyň maliýe durnuklylygyny hususy we karz serişdeleriniň ýagdaýy bilen häsiýetlendirýärler we maliýe koeffisientleriniň ulgamynyň kömegi bilen baha berýärler. Olary hasaplamak üçin maglumat binýady bolup buhgalter balansynyň aktiwiniň we passiwiniň statýalary gulluk edýärler. Seljerme hasabat görkezijilerini hasaplamak we binýat görkezijileri bilen deňeşdirmek, şeýle-de olaryň kesgitli

döwürdäki üýtgeşmeleriniň dinamikasyny öwrenmek ýoly bilen amala aşyrylýar.

Binýat parametrleri bolup aşakdakylary hyzmat edip biler:

- Geçen döwürüň görkezijileri;
- Beýleki kärhanalaryň görkezijileri;
- Pudak boýunça ortaça görkezijiler.

Kärhananyň maliýe durnuklylygyna baha bermegi birnäçe maliýe koeffisientleriniň kömegi bilen amala aşyrylarlar (tabl.4.3).

Kärhananyň maliýe durnuklylygyny häsiýetlendirýän
koeffisientler

Tablisa 4.3.

Görkezijiniň ady	Näme häsiýetlendirýär	Hasaplamagyň usuly	Görkezijiniň düşündirilişi
1.Maliýe garaşsyzlygynyň koeffisienti	Balansyň walýutasynda hususy maýanyň paýy	$MGK=HM/BW$, Bu ýerde, HM- hususy maýa; BW-balansyň walýutasy	Görkezijiniň maslahat berilýän derejesi 0,5-den ýokary (50%). Ýokarlanmagy maliýe garaşsyzlygynyň daşky çeşmelerden berkemegini görkezýär.
2.Bergililigiň koeffisienti	Karz we hususy serişdeleriň arasyndaky gatnaşyk	$K_b=KM/HM$, Bu ýerde, KM-karz maýa; HM-hususy maýa	Görkezijiniň maslahat berilýän derejesi 0,67 (40%/60%)
3.Maliýeleşdirmegiň koeffisienti	Hususy we karz serişdeleriň arasyndaky gatnaşyk	$K_{mal}=HM/KM$	Görkezijiniň maslahat berilýän derejesi 1,5 (60%/40%). Karz serişdeleri hususy maýa bilen üzüp boljakdygynyň mümkinçiligini görkezýär
4.Hususy dolanyşyk serişdeler bilen üpjünçilik koeffisienti	Dolanyşyk aktiwlerde hususy dolanyşyk serişdeleriň (arassa dolanyşyk maýa) paýy	$K_{üpjün}=HDS/DA$, bu ýerde, HDS- hususy dolanyşyk serişdeler; DA-dolanyşyk aktiwler	Görkezijiniň maslahat berilýän derejesi ≥ 1 (ýa-da 10%). Görkeziji näçe ýokary bolsa, şonça-da kärhananyň garaşsyz maliýe syýasatyny geçirmäge mümkinçiligi uly
5. Manewrleme	Hususy maýada hususy	$K_m=HDS/HM$, bu ýerde HDS- hususy dolanyşyk	Görkezijiniň maslahat berilýän derejesi 0,2-0,5.

koeffisienti	dolanyşyk serişdeleriň paýy	serişdeler; HM – hususy maýa	
6.Maliýe dartgynlylygyň koeffisienti	Karz alyjynyň balansynyň walýutasynda karz serişdeleriň paýy	$K_{m.dart} = KM/BW$, Bu ýerde, KM-karz maýa, BW – karz alyjynyň balansynyň walýutasy	0,5-den (50%) ýokary däl. Ýokary çäkten geçmegi kärhananyň daşky çeşmelere baglylygynyň ýokarlanýandygyny görkezýär
7. Mobil we immobil aktiwleriň gatnaşygynyň koeffisienti	Dolanyşyk aktiwleriň her manadyna näçe dolanyşykdan daşary aktiwler düşýär	$K_g = DA/DDA$, bu ýerde DA-dolanyşyk aktiwler, DDA - dolanyşykdan daşary aktiwler	Her kärhana üçin özboluşly. Görkeziji näçe ýokary bolsa, şonça-da, köp serişdeler dolanyşyk aktiwlere goýlupdyr
8. Önümçilik maksatly emlägiň koeffisienti	Kärhananyň aktiwlerinde önümçilik maksatly emlägiň paýy	$K_{OME} = \frac{DDA + \ddot{A}}{A}$ Bu ýerde, DDA - dolanyşykdan daşary aktiwler; \ddot{A} -ätiýaçlyklar; A-aktiwleriň (emlägiň) umumy göwrümi	$K_{OME} \geq 0,5$ (ýa-da 50%). Görkeziji 0,5-den aşak düşse emlägiň üstüni doldurmak üçin karz serişdeleri çekmek zerurlygy ýüze çykýar

Kärhana boýunça maliýe durnuklylygyň koeffisientleriň odnositel görkezijileri

Tablisa 4.4.

Koeffisientiň ady	Ýylyň başyna	Hasabat döwrüniň ahyryna	Döwürdäki üýtgeşmeler (3gr.-2gr.)
1. Maliýe garaşsyzlygynyň koeffisienti	108905/176723=0,616	129832/203848=0,637	+0,021
2. Bergililigiň koeffisienti	67818/108905=0,623	74016/129832=0,57	- 0,053
3.Maliýeleşdirmegiň koeffisienti	108905/67818=1,606	129832/74016=1,754	+0,148
4. Hususy dolanyşyk serişdeler bilen üpjünçilik koeffisienti	16512/83442=0,198	43672/116339=0,375	+0,177
5. Manewrirleme koeffisienti	16512/108905=0,152	43672/129832=0,336	+0,184
6. Maliýe dartgynlylygyň koeffisienti	67818/176723=0,384	74016/203848=0,363	- 0,021
7. Mobil we immobil aktiwleriň gatnaşygynyň koeffisienti	83442/93281=0,895	116339/87509=1,329	+0,434
8. Önümçilik maksatly emlägiň koeffisienti	93281+24572	87509+20815	-0,316
	176723 =0,667	203848 =0,531	

Tablisanyň maglumatlaryndan görnüşi ýaly kärhananyň maliýe garaşsyzlygy ýokary. Bu maliýeleşdirmegiň maliýe garaşsyzlygynyň (awtonomiýa) koeffisientiniň ýokary görkezijisi, şeýle-de bergililigiň koeffisientiniň pes ululugy bilen tassyklanýar. Hasabat döwründe manewrirleme koeffisienti ep-esli ulalypdyr (18,4%-e). Ol hususy serişdeleri ulanmagyň çeyeliginiň derejesini, ýagny ýylyň dowamynda manewrirlemä mümkinçilik berjek hususy serişdeleriň haýsy böleginiň pul serişdelerine berkidilendigini görkezýär. Hususy dolanyşyk serişdeler bilen üpjünçilik koeffisientiniň hasabat döwrüniň ahyryna ýokary görkezijisi bar (37,5%), bu bolsa, daşky kreditorlara gatnaşyk boýunça kärhananyň garaşsyz maliýe syýasatyny häsiýetlendirýär. Bu parametr maslahat berilýän 10 %-e deň bolan minimal görkezijiden 3,7 esse ýokarydyr.

Tölegeukyplylyk we likwidlik düşüňjeleriniň ykdysady mazmuny

Maliýe ýagdaýynda esasy düşüňjeleriň biri bolup tölege ukyplylygyň durýandygyny bellemek gerek, ol esasynda kärhananyň möhletinde we doly möçberinde özüniň bergi borçnamalaryny tölemäge mümkinçiliklerine düşünilýär. Diýmek, kärhananyň tölege ukyplylygyna baha bermek üçin hususy aktiwleriň möçberini kesgitlemek zerurdyr, olar kärhananyň bergi borçnamalaryny we karz – maliýe bergi borçnamalarynyň möçberini üzülişmäge gönükdirilip bilner. Bu iki görkezijileriniň deňeşdirilmegi kärhananyň tölege ukyplylygyna umumy häsiýetnama berýär.

Kärhananyň aktiwleriniň hataryna girýän dürli serişdeler biri-birinden bergi borçnamalarynyň üzülişmek maksatlarynda özleriniň ýerleşdiriş mümkinçilikleri boýunça, has dogrusy likwidlik derejesi boýunça tapawutlanýarlar. Şonuň üçin maliýe seljermesinde kärhananyň aktiwleri likwidlik derejesi boýunça, diýmek, bergi borçnamalarynyň

üzünlü üzülmeginiň üpjünçiliginiň mümkinçilikleri boýunça toparlara bölünýärler.

Hojalyk subýektiniň tölegeukyplylygyna we likwidligine baha bermek üçin aşakdaky esasy usullary ulanyp bolar:

- 1) Balansyň likwidliginiň seljermesi;
- 2) Likwidligiň maliýe koeffisientlerini hasaplamak we baha bermek;
- 3) Pula (maliýe) akymlarynyň seljermesi.

Balansyň likwidligi öwrenilende likwidlik derejeleri boýunça toparlanan aktiwleri üzülmek möhleti boýunça ýerleşdirilen passiwler bilen deňeşdirýärler. Likwidlik koeffisientlerini hasaplamak we baha bermek gysgamöhletli borçnamalaryň has likwid aktiwler, ilki bilen hem pul serişdeleri bilen üpjünligini kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

Pul akymlarynyň seljermesiniň esasy maksady – kärhananyň göz önünde tutulýan çykdajylaryny we töleglerini amala aşyrmak üçin zerur bolan pul serişdelerini gerek bolan göwrümde we möhletde toplam bilmek ukyplygyna baha bermek bolup durýar.

4.4 Kärhananyň tölegeukyplylygynyň we likwidliginiň seljermesi

Kärhana haçanda aşakdaky şert ýerine ýetirilen ýagdaýynda tölegeukyply hasaplanýar:

$$DA \geq GB,$$

Bu ýerde DA – dolanyşyk aktiwler;

GB – gysgamöhletli borçnamalar.

Tölegeukyplylygyň has köp duş gelýän ýagdaýy: egerde hususy dolanyşyk serişdeler kreditor bergililigi (has gyssagly borçnamalar) üzüp bilen ýagdaýynda:

$$HDS \geq KB,$$

Bu ýerde HDS – hususy dolanyşyk serişdeler (DA-GB);
KB – kreditor bergililik.

Tejribede kärhananyň tölegeukyplylygyny onuň balansynyň likwidliginiň üsti bilen görkezýärler.

Aktiwleriň likwidligi – bu olary pul öwürmek üçin zerur bolan wagta ters bolan ululyk, ýagny aktiwleri pula öwürmek üçin näçe az wagt gerek bolsa olar şonçada ýokary likwid hasaplanýar,

Balansyň likwidligi kärhananyň aktiwleriniň onuň borçnamalaryny ýapmagynyň derejesinde ýüze çykýar, olaryň pula öwürülme möhletiniň borçnamalaryň üzülmek möhletine laýyk gelmeli. Balansyň likwidligine kärhananyň borçnamalary bilen onuň aktiwleriniň arasynda deňlige ýetmek bilen ýetilýär.

Balansyň likwidliginiň seljermesi aktiw boýunça serişdeleri passiw boýunça borçnamalar bilen deňeşdirmekde jemlenýär. Aktiwler olaryň likwidlik derejesi boýunça jemlenýär we likwidligi peseltmek derejesi boýunça ýerleşdirilýärler.

Kärhananyň aktiwleri olaryň pula öwürilmeginiň tizligine baglylykda 4 topara bölünýärler.

1. Ýokary likwid aktiwler – A1 topary. Bu topara pul serişdeleri we gysgamöhletli maliýe goýumlary girýärler.
2. Çalt ýerleşdirilýän aktiwleri – A2 topary. Bu topara debitor bergililik we beýleki aktiwler girýärler.
3. Haýal ýerleşdirilýän aktiwler – A3 topary. Bu topara "Geljekki döwrüň harajatlary" setirden başga "Ätiýaçlar" bölümi tutuşlygyna girýär, balansyň birinji bölüminden bolsa, "Uzak möhletli maliýe goýumlary" setiri goşmaly.
4. Ýerleşdirmesi kyn aktiwler – A4 topary. Bu topara "Haýal ýerleşdirilýän aktiwler" toparyna goşulan setirden başga balansyň birinji bölümü tutuşlygyna girýär.

Kärhananyň borçnamalary şeýle-de, 4 topara bölünýär we olaryň töleginiň möhletiniň derejesi boýunça ýerleşdirilýär.

1. Möhleti gyssagly borçnamalar – P1 topary. Bu topara kreditor bergililik goşulýar.

2. Gysga möhletli passiwler – P2 topary. Bu topara gysga möhletli kreditler we karzlar hem-de beýleki gysga möhletli passiwler goşulýar.
3. Uzak möhletli passiwler – P3 topary. Bu topara uzak möhletli kreditler we karzlar goşulýar.
4. Hemişelik passiwler – P4 topary. Bu topara passiwiniň birinji bölümi goşulýar. Balansyň aktiwiniň we passiwiniň deňligini saklamak maksat bilen şu toparyň jemi balansyň aktiwleriniň ikinji bölümüniň “Geljekki döwrüň harajatlary” setiriň ululygyna azaldylýar.

Balansyň likwidligini kesgitlemek üçin aktiwleriň we borçnamalaryň toparlaryny deňeşdirmeli. Balans aktiwleriniň we borçnamalarynyň toparlarynyň aşakdaky gatnaşygynda likwid hasaplanýar:

$$A1 \geq P1$$

$$A2 \geq P2$$

$$A3 \geq P3$$

$$A4 \leq P4$$

Aktiwleriň birinji we ikinji toparyny (ýokary likwid aktiwler we çalt ýerleşdirilýän aktiwler) passiwleriň birinji we ikinji topary bilen (möhleti gyssagly borçnamalar we gysga möhletli passiwler) deňeşdirilmegi gündelik likwidligi görkezýär, ýagny seljerme geçirilýän döwre golaý wagtda kärhananyň tölege ukyplylygyny ýa-da tölege ukypsyzdygyny görkezýär. Aktiwleriň we passiwleriň üçünji toparlarynyň deňeşdirilmegi geljekki likwidligi, ýagny kärhananyň tölege ukyplylygynyň çaklamasyny görkezýär.

Kärhananyň maliýe ýagdaýyna ýokary hilli baha bermek üçin balansyň likwidliginiň absolýut görkezijilerinden başga birnäçe maliýe koeffisientlerini hasaplamak maksadalaýyk hasaplanýar. Şeýle hasaplaşygyň meselesi bar bolan dolanyşyk aktiwleri (olaryň görnüşleri boýunça) gysgamöhletli

borçnamalar bilen olaryň soňraky üzölmek mümkinçiligi üçin gatnaşygyna baha bermek bolup durýar.

Likwidlige baha bermek üçin esasy maliýe koeffisientleri 4.4. tablisada getirilen.

Kärhananyň tölegeukyplylygyna we likwidligine baha bermek üçin ulanylýan maliýe koeffisientleri

Tablisa 4.4

Görkezijiniň ady	Näme görkezýär	Hasaplamagyň usuly	Görkezijiniň düşündirilişi
1. Absolýut (tiz) likwidlik koeffisienti (K_{AL})	Kärhana gysgamöhletli bergililiginiň haýsy bölegini golaý wagtda (balansyň düzülen senesine) üzüp biljek	$K_{AL} = \frac{PS + GMG}{GB},$ <p>Bu ýerde PS – pul serişdeleri; GMG – gysgamöhletli maliýe goýumlary; GB – gysgamöhletli borçnamalar</p>	Maslahat berilýän derejesi 0,15 – 0,2. Has pes derejesi tölegeukyplylygyň peselendigini görkezýär
2. Gündelik likwidligiň koeffisienti (K_{GL})	Debitorlar bilen özwagtynda hasaplaşyk geçirilen şertinde kärhananyň çaklanýan töleg mümkinçilikleri	$K_{GL} = \frac{PS + GMG + DB}{GB},$ <p>Bu ýerde DB – debitor bergililik</p>	Maslahat berilýän derejesi 0,5 – 0,8. Has ýokary derejesi debitor bergililigiň pul serişdelerine öwrülmeğini üpjün etmek üçin debitorlar bilen yzygiderli işlemegiň zerurdygyny görkezýär
3. Serişdeler mobilleşdirilen ýagdaýynda likwidlik koeffisienti (K_{SML})	Gysgamöhletli borçnamalary üzmek üçin serişdeleri mobilleşdirmek nukdaynazardan tölegeukyplylygyň maddy ätiýaçlyklara baglylygynyň derejesi	$K_{SML} = \frac{A}{GB},$ <p>Bu ýerde Ä – haryt-material gymmatlyklarynyň ätiýaçlyklary</p>	Maslahat berilýän derejesi 0,5 – 0,7.

<p>4. Umumy likwidlik koeffisienti (K_{UL})</p>	<p>Kärhananyň öz gysgamöhletli borçnamalaryny üzmek üçin dolanyşyk serişdeleriniň ýeterlikligi. Şeýle-de, dolanyşyk aktiwleriň gysgamöhletli borçnamalardan ýokary bolmagynyň netijesinde maliýe berkliginiň ätiýaçlygyny häsiýetlendirýär.</p>	$K_{UL} = \frac{PS + GMG + DB + A}{GB},$	<p>Maslahat berilýän derejesi 1 – 2. Aşaky çägi dolanyşyk serişdeleriň gysgamöhletli borçnamalary üzmek üçin ýeterlikli boljakdygyny görkezýär</p>
<p>5. Hususy tölegeukyplylyk koeffisienti (K_{HT})</p>	<p>Arassa dolanyşyk maýanyň gysgamöhletli borçnamalardaky paýyny häsiýetlendirýär, ýagny kärhananyň gysgamöhletli borçnamalarynyň öwezini dolanyşykdaky erkin serişdeleriň hasabyna dolup bilmek ukyplylygy</p>	$K_{HT} = \frac{ADM}{GB},$ <p>bu ýerde ADM – arassa dolanyşyk maýa. ADM = DA - GB</p>	<p>Görkeziji her kärhana üçin özboluşly we kärhananyň önümçilik-sowda işiniň aýratynlygyna bagly bolup durýar</p>

Ýokarda getirilen görkesijleriň esasy artykmaçlygy – olaryň ýönekeýligi. Ýöne ol düýpli ýetmezçilige hem öwrülip biler – netijeleriň nätakyk görkezilen ýagdaýynda. Şol sebäpli, tölegeukyplyga şu usul bilen baha berlende, seresap çemeleşmelidir.

V BAP. Kärhananyň işewür işjeňliginiň seljermesi

5.1. İşewür işjeňligine baha bermek üçin görkezijileriniň ulgamy

Kärhananyň işewür işjeňligini mukdarlaýyn we hilleýin kriteriýeleriniň ulgamynyň kömegi bilen ölçeyärler.

Hilleýin kriteriýeler – harytlary ýerleşdirmegiň bazarynyň giňligi (içki we daşky), kärhananyň işewür abraýy, onuň bäsdeşlige ukyplylygy, ygtybarly haryt getirijileriniň we taýýar önümi (hyzmatlary) satyn alyjylaryň barlygy we beýl. Bu kriteriýeleri işewürligiň gurşawynda ýa-da pudagynda hereket edýän bäsdeşleriň meňzeş görkezijileri bilen deňeşdirmek maksadalaýyk hasaplanýar.

Işewür işjeňliginiň mukdarlaýyn kriteriýeleriniň absolýut we odnositel görkezijiler bilen häsiýetlendirýärler. Absolýut görkezijileriň arasynda taýýar önümiň, harydyň işiň, hyzmatyň satuwynyň göwrümini (işewür dolanyşygy), peýdany görkezmek zerurdyr.

Bu parametrleri birnäçe döwrüň (çäryekleriň, ýylyň) dinamikasyny deňeşdirmek maksadalaýykdyr. Olaryň arasyndaky amatly gatnaşyk aşakdaky görnüşdedir:

$$D_p > D_g > D_a > 100 \%,$$

Bu ýerde, D_p – peýdanyň ösüş depgini, %;

D_g – satuwdan gelen girdejiniň ösüş depgini, %;

D_a – aktiwleriň (emlägiň) ösüş depgini, %.

Peýda beýleki parametrlere garanyňda has ýokary depginler bilen ösmelidir. Bu bolsa, önümçiligiň çykadajyylarynyň peselmelidigini, aktiwleriň (emlägiň) bolsa, has oýlanyşykly ulanylmalydygyny aňladýar. Ýöne tejriede görnüşi ýaly hatda durnukly işleýän kärhanalarda hem görkezijileriň ýokardaky görkezilen gatnaşygyndan gyşarmalary bolmagy mümkin.

Sebäpleri dürli-dürli bolup biler: önümiň we tehnologiýanyň täze görnüşlerini özleşdirmek, esasy serişdeleri täzelemek we modernizerlemek boýunça uly maýa goýumlar, dolanyşygyň we önümçiligiň gurluşyny täzedan guramak. Bu faktorlar köplenç daşky ykdysady gurşawlar sebäpli bolup geçýär we geljekde özüni ödemeli uly maýa çykdajylaryny talap edýär.

Işewür işjeňliginiň otnositel görkezijileri kärhananyň serişdelerini (emlägini) ulanyşynyň netijeliligini häsiýetlendirýär. Olary maliýe koeffisientleriniň ulgamy görnüşinde göz önüne getirip bolar – aktiwleriň we hususy maýanyň dolanyşyklygynyň görkezijileri (tabl. 5.1).

Tablisa 5.1. Işewür işjeňliginiň koeffisientleri

T/b	Hasaplaşyk formulasy	Şertli belgiler	Bellikler
1.	Aktiwleriň dolanyşyklygynyň görkezijileri		
1.1	$DK_A = \dot{Y}G/\bar{A}$	DK_A – aktiwleriň dolanyşyklygynyň koeffisienti; $\dot{Y}G$ – harytlary (önümleri, işleri, hyzmatlary) ýerleşdirmekden gelen girdeji; \bar{A} – hasaplaşyk döwründäki (çärýek, ýyl) aktiwleriň ortaça gymmaty	Kärhananyň ähli awansirlenen maýasynyň (aktiwleriň) dolanyşygynyň tizligini, ýagny seljerilýän döwürdäki amala aşyrylan dolanyşygyň sanyny görkezýär
1.2	$DD_A = G/ DK_A$	DD_A – bir dolanyşygyň dowamlylygy, günler; G – hasaplaşyk döwründäki günleriň sany (çärýek – 90 gün; ýarymýyl – 180 gün; ýyl – 365 gün); DK_A – aktiwleriň dolanyşyklygynyň koeffisienti;	Ähli awansirlenen maýanyň (aktiwleriň) bir dolanyşygynyň günlerdäki dowamlylygyny häsiýetlendirýär
1.3	$DK_{DDA} = \dot{Y}G/\underline{DDA}$	DK_{DDA} – dolanyşykdan daşary aktiwleriň dolanyşyklygynyň koeffisienti; \underline{DDA} – hasaplaşyk döwründäki dolanyşykdan daşary aktiwleriň ortaça gymmaty	Seljerilýän döwürde kärhananyň immobil aktiwleriniň dolanyşygynyň tizligini görkezýär
1.4	$DD_{DDA} = G/ DK_{DDA}$	DD_{DDA} – dolanyşykdan daşary aktiwleriň bir dolanyşygynyň dowamlylygy	Immobil aktiwleriň bir dolanyşygynyň dowamlylygyny günlerde häsiýetlendirýär
1.5	$DK_{DA} = \dot{Y}G/\underline{DA}$	DK_{DA} – dolanyşyk aktiwleriň dolanyşyklygynyň koeffisienti;	Seljerilýän döwürdi mobil aktiwleriň dolanyşygynyň tizligini görkezýär

		<u>DA</u> – hasaplaşyk döwründäki dolanyşyk aktiwleriň ortaça gymmaty	
1.6	$DD_{DA}=G/ DK_{DA}$	DD_{DA} – dolanyşyk aktiwleriň bir dolanyşygynyň dowamlylygy, günler; DK_{DA} – dolanyşyk aktiwleriň dolanyşyklygynyň koeffisienti	Seljerilýän döwürde mobil aktiwleriň dolanyşygynyň dowamlylygyny, ýagny kärhananyň önümçilik döwrüniň dowamlylygyny görkezýär
1.7	$DK_{\bar{A}}=H\bar{Y}\bar{O}/\bar{A}$	$DK_{\bar{A}}$ – ätiýaçlaryň dolanyşyklygynyň koeffisienti; $H\bar{Y}\bar{O}$ – harytlary (önümleri, işleri, hyzmatlary) ýerleşdirmäniň özüne düşýän gymmaty; \bar{A} – hasaplaşyk döwründäki ätiýaçlaryň ortaça gymmaty	Ätiýaçlaryň (materiallaryň, tamamlanmadyň önümçiligiň, amnardaky taýýar önümiň, harytlaryň) dolanyşygynyň tizligini görkezýär
1.8	$DD_{\bar{A}}=G/ DK_{\bar{A}}$	$DD_{\bar{A}}$ – ätiýaçlaryň bir dolanyşygynyň dowamlylygy, günler; $DK_{\bar{A}}$ – ätiýaçlaryň dolanyşyklygynyň koeffisienti	Ätiýaçlaryň material görnüşden pul görnüşe öwürlmeginiň tizligini görkezýär. Görkezijiniň peselmegi kärhana üçin oňaýly hasaplanýar
1.9	$DK_{DB}=\bar{Y}G/\underline{DB}$	DK_{DB} – debitor bergililigiň dolanyşyklygynyň koeffisienti; \underline{DB} – hasaplaşyk döwründäki debitor bergililigiň ortaça gymmaty	Seljerilýän döwürde debitor bergililiginiň dolanyşygynyň sanyny häsiýetlendirýär. Dolanyşyklygyň tizligi ýokarlananda görkeziji peselýär, bu bolsa debitorlar bilen hasaplaşygyň gowulanandygyna şaýatlyk edýär
1.10	$DD_{DB}=G/ DK_{DB}$	DD_{DB} – debitor bergililiginiň dolanyşyklyk döwri, günler	Debitor bergililiginiň bir dolanyşygynyň dowamlylygyny görkezýär. Görkezijiniň peselmegi kärhana üçin oňaýly hasaplanýar

2	Hususy maýanyň dolanyşyklygynyň görkezijileri		
2.1	$DK_{HM} = \dot{Y}G / \underline{HM}$	DK_{HM} – hususy maýanyň dolanyşyklygynyň koeffisienti; <u>HM</u> - hasaplaşyk döwründäki hususy maýanyň ortaça gymmaty	Hususy maýanyň işjeňligini görkezýär. Görkezijiniň dimanikada ösmegi hususy maýanyň ulanylyşynyň netijeliliginiň ýokarlanandygyny aňladýar
2.2	$DD_{HM} = G / DK_{HM}$	DD_{HM} – hususy maýanyň bir dolanyşygynyň dowamlylygy, günler	Hususy maýanyň dolanyşygynyň tizligini häsiýetlendirýär. Görkezijiniň dinamikada peselmegi kârhana üçin oňaýly hasaplanýar
3	Bergililigiň dolanyşyklygynyň görkezijileri		
3.1	$DK_{KB} = \dot{Y}G / \underline{KB}$	DK_{KB} – kreditor bergliligiň dolanyşyklygynyň koeffisienti; <u>KB</u> - hasaplaşyk döwründäki kreditor bergliligiň ortaça galyndysy	Kârhanyň kreditor bergliliginiň dolanyşygynyň tizligini görkezýär. onuň tizliginiň ýokarlanmagy kârhanyň likwidligine oňasyz täsir edýär; eger-de $DK_{KB} < DK_{DB}$ onda likwid serişdeleriň galmagy mümkin
3.2	$DD_{KB} = G / DK_{KB}$	DD_{KB} - kreditor bergliligiň bir dolanyşygynyň dowamlylygy, günler	Kârhanyň kreditor bergliligini üzýän döwrüni görkezýär

Bularyň ählisiniň islendik kärhana üçin uly ähmiýeti bardyr.

Birinjiden, awansirlenen serişdeleriň dolanyşygynyň tizligine harytlary ýerleşdirmekden alnan girdejiňiň göwrümi bagly bolup durýar.

Ikinjiden, ýerleşdirmeden alnan girdeji bilen, deňişlilikde aktiwleriň dolanyşyklygy bilen söwda we dolandyryş harajatlarynyň oňnositel ululugy bagly bolup durýar: dolanyşyk näçe tiz bolsa, şonça-da, her dolanyşyga bu harajatlaryň möçberi azalýar.

Üçünjiden, kärhananyň gaznalarynyň özbaşdak dolanyşygynyň kesgitli tapgyrynda dolanyşygyň tizliginiň ýokarlanmagy, önümçilik döwrüniň beýleki tapgyrlarynda (üpjünçilik, önümçilik, ýerleşdirmek we taýýar önüm üçin hasaplaşmak tapgyrlarynda) hem dolanyşygyň tizliginiň ýokarlanmagyna getirýär.

Önümçilik döwrüni ätiýaçlyklaryň we debitor bergililigiň dolanyşygynyň döwri bilen häsiýetlenidirýärler. Maliýe döwrüni önümçilik döwrüniň dowamlylygynyň (günlerde) we kreditor bergililigiň dolanyşygynyň (üzülmeginiň) ortaça möhletiniň arasyndaky tapawut görkezýär.

Maliýe menejmenti ugrundan maslahat bermek bilen meşgullanýan hünärmenleriň baha bermegine görä, kärhananyň maliýelerini oýlanyşykly dolandyran ýagdaýynda alyp biljek umumy tygşytlamagyndan 50% - ni maddy-önümçilik ätiýaçlyklaryny dolandyrmak, 40% - ni taýýar önümiň ätiýaçlyklaryny we debitor bergililigini dolandyrmak we galan 10%-ni hususy tehnologiýa döwrüni dolandyrmak berip biljek. Şol sebäpli, esasy ünsi tygşytlamagyň bar bolan mümkinçiliklerinden 90%-ni almaga mümkinçilik berýän maliýeleri dolandyrmaga bermeli.

Deňişlilikde, dolanyşyk aktiwlerini dolandyrmagyň netijeliligini ýokarlandyrmagyň wajyp faktorlarynyň biri debitor we kreditor bergililigiň arasynda amatly gatnaşygy saklamak şerti bilen maliýe döwrüni (arassa dolanyşyk maýanyň dolanyşyk döwrüni) gysgaltmak bolup durýar. Bu

bolsa kärhananyň maliýelerini oýlanyşykly dolandyrmagyň kriteriýeleriniň biri bolup gulluk edip biler. Önümçilik döwrüniň dowamlylygynyň maliýe döwrüniň dowamlylygyndan kreditor bergililiginiň dolanyşygynyň dowamlylygyna artykdyygy sebäpli, maliýe döwrüniň azaldylmagy adatça, operasion döwrüň gysgalmagyna getirýär, bu bolsa kärhananyň işine oňaly täsirini ýetirýändir.

5.1 tablisadan görnüşi ýaly, dolanyşyklygy hem bütün awansirlenen maýa (aktiwler) boýunça, hem onuň aýratyn elementleri boýunça hasaplap bolýar. Kärhananyň emlägine goýlan serişdeleriň dolanyşygyna aşakdakylaryň kömegi bilen baha berýärler:

1) dolanyşygyň tizligi – seljerilýän döwürde esasy we dolanyşyk maýanyň dolanyşygynyň sany;

2) dolanyşygyň döwri – maddy we maddy däl aktiwlere goýlan pul serişdeleriniň kärhananyň hojalyk işine gaýdyp gelýän ortaça möhleti.

Satuwdan gelen girdeji barada maglumat Maliýe netijeler we olaryň ulanylyşy barada hasabatynda ýerleşýär (№ 2-maliýe görnüş). İşewür işjeňligini hasaplamak üçin aktiwleriň ortaça ululygyny kärhananyň balansy (№ 1-maliýe görnüş) boýunça ortaça arifmetiki formula bilen kesgitleýärler:

$$\bar{A} = \frac{G_{DB} + G_{DA}}{2},$$

Bu ýerde, \bar{A} – aktiwleriň hasaplaşyk döwründäki ortaça ululygy;

G_{DB} we G_{DA} - hasaplaşyk döwrüniň başyna we ahyryna aktiwleriň galyndysy.

Bir dolanyşygyň günlerdäki dowamlylygyny (DD) aşakdaky formula boýunça hasaplaýarlar:

Hasaplaşyk döwrüniň dowamlylygy, günler

DD

Aktiwleriň dolanyşykylygynyň koeffisienti, dolanyşyklarda
(1,2,3 we ş.m.)

Şeýlelik bilen, kärhananyň işewür işjeňligini öwrenmek üçin görkezijileriň iki toparyny ulanýarlar:

- 1) aktiwleriň dolanyşygynyň umumy görkezijileri;
- 2) aktiwleri dolandyrmagyň parametrleri.

Kärhananyň işewür işjeňliginiň seljermesiniň dowamynda aşakdaky ýagdaýlara üns bermek maksadalaýyk bolar:

- ◆ önümçilik operasiýa döwrüniň dowamlylygy;
- ◆ ondaky üýtgeşmeleriň wajyp sebäpleri.

Aktiwleri dolandyrmagyň görkezijileriniň seljermesiniň öňünden kärhananyň pul serişdeleriniň dolanyşygynyň tapgyrlaryny öwrenmeli (tabl.5.2).

Tablisa 5.2. Kärhanada dolanyşyk aktiwleriň (serişdeleriň) dolanyşygynyň doly döwrüniň fazalary

Önümçilik döwrüniň dowamlylygy			
Çig malyň, materiallaryň, ýarymfabrikatlaryň dolanyşyk döwri	Tamamlanmadyk önümçiligiň dolanyşyk döwri	Taýýar önümiň dolanyşyk döwri	Debitor bergililigiň dolanyşyk döwri
Önümçilik prosesi			Maliýe döwri
Kreditor bergililigiň dolanyşyk (üzülmek) döwri			

Önümçilik döwri dolanyşyk serişdeleriniň ätiýaçlyklara we debitor bergililige immobilizlenen döwrüniň umumy wagtyny görkezýär:

$$\mathbf{\ddot{O}D = DD_{\ddot{A}} + DD_{DB},}$$

Bu ýerde, $\ddot{O}D$ – önümçilik döwrüniň dowamlylygy, günler;
 $DD_{\ddot{A}}$ – ätiýaçlyklaryň dolanyşyk döwri, günler;

DD_{DB} – debitor bergililigiň dolanyşyk döwri, günler.

Öz bergililikleriň boýunça tölegleriň we alyjylardan alynýan pul serişdeleriň möhletiniň arasyndaky tapawut maliýe (MD) döwri bolup durýar, onuň dowamynda olar (serişdeler) kärhananyň dolanyşygyndan aýrylýar:

$$MD = \ddot{O}D - DD_{KB},$$

Bu ýerde, MD – maliýe döwrüniň dowamlylygy, günler;

$\ddot{O}D$ – önümçilik döwri, günler;

DD_{KB} – kreditor bergililigiň dolanyşyk döwri, günler.

Önümçilik we maliýe döwrüniň dinamikada azalmagy – kärhana üçin oňaýly hasaplanýar. Şular ýaly gysgalma üç sebäp boýunça bolup biler:

- 1) önümçilik prosessiniň tizliginiň ýokarlanmagy;
- 2) debitor bergililigiň dolanyşygynyň tizliginiň ýokarlanmagy;
- 3) kreditor bergililigiň üzölmek möhletiniň haýallamagy (işewür etikanyň çäklerinde), bu bolsa, kärhana üçin dolanyşyk aktiwlerini emele getirmegiň goşmaça çeşmesini döredýär.

VIBAP. Kärhananyň maliýe netijeleriniň we düşewüntliginiň seljermesi.

6.1. Kärhananyň maliýe netijeleriniň seljermesi

Bazar ykdysady şertlerinde telekeçilik işiniň maksady peýda almak bolup durýar. Peýda kärhananyň öz-özüni maliýeleşdirmek mümkinçiligini, maýanyň eýesiniň we kärhananyň işgärleriniň maddy we sosial zerurlyklarynyň kanagatlandyrylmagyny üpjün edýär. Peýda salgydyň esasynda büjet girdejileri döreýär. Şol sebäpli, peýda kärhananyň ahyrky netijesi bolup durýar. Önümi köp möçberde göýberip bolýar, ýöne eger-de ol ýerleşdirilmese ýa-da peýdanyň alynmagyny üpjün edýän baha boýunça ýerleşdirilmese, onda kärhana agyr maliýe ýagdaýa düşer. Şonuň üçin, maliýe seljermesiniň wajyp düzüm bölegi – bu peýdanyň emele gelmeginiň seljermesi bolup durýar.

Peýdanyň seljermesi onuň döreýiş tertibi bilen göniden göni baglanyşykdadyr. Kesgitli döwrüň dowamynda kärhana tarapyndan alnan peýdanyň umumy jemi aşakdakylardan durýar:

- 1) Önümi, hyzmaty ýerleşdirmeden, ýerine ýetirilen işlerden alnan peýda (zyýan);
- 2) Beýleki ýerleşdirmelerden gelen peýda (zyýan);
- 3) Ýerleşdirmeden daşary operasiýalardan alnan peýda (zyýan).

Önümi, hyzmaty ýerleşdirmekden, ýerine ýetirilen işden alnan peýda ýerleşdirmeden alnan düşewünt bilen önümi, hyzmaty öndürmegiň we ýerleşdirmegiň harajatlaryny öz içine alýan özüne düşýän gymmatyň arasyndaky tapawut görnüşinde hasaplanýar.

Beýleki ýerleşdirmeden alnan peýda satylan kärhana degişli emlägiň, maddy gymmatlyklaryň bazar bahasynyň we olaryň ilkibaşky ýa-da galyndy bahasynyň arasyndaky tapawut bilen kesgitlenýär.

Ýerleşdirmeden daşary operasiýalardan alnan peýda ýerleşdirmeden daşary operasiýalaryň girdejiniň we harajatlaryň arasyndaky tapawut, ýagny, önümiň, hyzmatyň önümçiligi, işiň ýerine ýetirilmegi, emlägiň satuy bilen bagly bolmadyk operasiýalardan gelen girdejiň we harajatlaryň arasyndaky tapawut görnüşinde hasaplanýar.

Ýerleşdirmeden daşary operasiýalardan gelen girdejiniň düzümine aşakdakylar degişli: kärhanalara maliýe goýumyndan (gymmat baha kagyzlar, berlen karzlar, beýleki kärhananyň ustaw kapitalyna paý almak görnüşinde gatnaşmak we başg.) girdeji; emlägi kärendä bermekden gelen girdeji; daşary ýurt walýutalarynyň položitel kurs tapawudy; geçen ýyllarda zyýan görnüşinde hasapdan çykarylan debitor bergililigiň üzülmegi netijesinde kärhananyň sçýotyna puluň gelmegi we beýl.

Ýerleşdirmeden daşary çykdaýlaryň düzümine aşakdakylar degişli: rewiziýanyň we inventarizasiýanyň netijesinde ýüze çykarylan pul serişdeleriniň we maddy gymmatlyklarynyň ýetmezçiligi sebäpli çekilen zyýanlar; daşary ýurt walýutalaryndaky operasiýalarynyň otrisatel kurs tapawudy; hasabat ýylynda ýüze çykarylan geçen ýyllaryň zyýany; gaýtarylyp berilmejek debitor bergililigiň hasapdan çykarylmagy; tebigy betbagtçylyklardan ýitgiler; anulirlenen zakazlar boýunça çykdaýlar; kazyýet çykdaýlary, konserwirlenen önümçilik kuwwatlyklarynyň saklanylmagyndan gelen çykdaýlar we beýlekiler.

Kärhana tarapyndan alnan balans peýdasý kärhana bilen döwletiň arasynda paýlanýar. Salgytlar paýlanandan soňra kärhananyň ygtyýarynda toplama, sarp ediş we rezerv gaznalaryna gönükdirilýän arassa peýda galýar.

Kärhananyň peýdasynyň emele gelmeginiň tertibinden ugur alyp, onuň faktor seljermesi geçirilýär. Onuň maksady – balans we arassa peýdanyň görkezijileriniň dinamikasyna baha bermek, birnäçe faktorlaryň, şol sanda: önümiň özüne düşýän gymmadynyň ösmeginiň (pese düşmeginiň); ony

ýerleşdirmeginň göwrüminiň ösmeginiň (pese düşmeginiň); önümiň hiliniň ýokarlanmagynyň we assortimenti giňeltmegiň; düşewüntililigiň görkezijileriniň, peýdany ýokarlandyrmagyň rezerwlerini ýüze çykarmak we beýleki maliýe netijelerine ýetirilýän täsiriniň derejesini ýüze çykarmak bolup durýar.

Kärhananyň maliýe netijeleriniň seljermesi hasabat döwründäki balans we arassa peýdanyň görkezijileriniň dinamikasyna baha bermekden başlanýar. Şu seljermede geçen we hasabat döwründäki esasy maliýe görkezijileri deňeşdirýärler, görkezijiniň binýat bolup hyzmat edýän ululykdan gysarmalary hasaplanýar we haýsy görkezijileriň balans we arassa peýda has uly täsirini ýetirendigi anyklanylýar.

Soňra aşakdaky esasy faktorlaryň önümi ýerleşdirmekden alnan peýda ýetirýän täsirine mukdarlaýyn baha berýärler:

1. Ýerleşdirilen önümiň bahalarynyň peýda ýetirýän täsiri $\pm\ddot{U}_1$:

$$\pm\ddot{U}_1 = \dot{Y}_1 - \dot{Y}_2,$$

Bu ýerde, \dot{Y}_1 – hasabat döwrüniň bahalarynda alnan hasabat döwründäki ýerleşdirme;

\dot{Y}_2 – binýat döwrüniň bahalarynda alnan hasabat döwründäki ýerleşdirme.

2. Önümiň göwrümindäki üýtgeşmeleriň peýda ýetirýän täsiri $\pm\ddot{U}_2$:

$$\pm\ddot{U}_2 = P_0 K_1 - P_0,$$

Bu ýerde, P_0 – binýat döwründäki peýda;

K_1 – ýerleşdirilen önümiň göwrüminiň ösüş koeffisienti:

$$K_1 = \ddot{O}_{1.0} : \ddot{O}_0,$$

Bu ýerde, $\ddot{O}_{1.0}$ – binýat döwründe ýerleşdirilen önümiň özüne düşýän gymmaty;

\ddot{O}_0 – hasabat döwründe ýerleşdirilen önümiň özüne düşýän gymmaty, binýat döwrüniň bahalarynda.

3. Önümiň gurluşyndaky üýtgeşmeler bilen şertlenen, önümiň göwrümindäki üýtgeşmeleriň peýda ýetirýän täsiri: $\pm\ddot{U}_3$:

$$\pm\ddot{U}_3 = P_0 (K_1 - K_2),$$

Bu ýerde, K_2 – ýerleşdirmäniň göwrüminiň ösüş koeffisienti, satuw bahalary bilen baha berlende

$$K_2 = \dot{Y}_{1.0} : \dot{Y}_0,$$

Bu ýerde, \dot{Y}_0 – binýa döwründäki ýerleşdirme,

$\dot{Y}_{1.0}$ – hasabat döwründäki ýerleşdirme, binýat döwrüniň bahalary boýunça.

4. Önümiň özüne düşýän gymmadyny peseltmekden tygşytlamanyň peýda ýetirýän täsiri $\pm\ddot{U}_4$:

$$\pm\ddot{U}_4 = \ddot{O}_{1.0} - \ddot{O}_1,$$

Bu ýerde, $\ddot{O}_{1.0}$ – hasabat döwründe ýerleşdirilen önümiň özüne düşýän gymmaty, binýat döwrüniň bahalarynda;

\ddot{O}_1 – hasabat döwründe ýerleşdirilen önümiň hakyky özüne düşýän gymmaty.

5. Önümiň düzüminde gurluş süýşmeleriň hasabyna özüne düşýän gymmatdaky üýtgeşmeleriň peýda ýetirýän täsiri $\pm\ddot{U}_5$:

$$\pm\ddot{U}_5 = \ddot{O}_0 K_2 - \ddot{O}_{1.0}.$$

Ondan başga-da, materiallara, tariflere we hyzmatlara bahalaryň üýtgemeginiň $\pm\ddot{U}_6$ we hojalyk tertibiniň

bozulmagy bilen ýüze çykan tygşytlamanyň $\pm\ddot{U}_7$ peýda ýetirýän täsiri hasaplanýar.

Peýda täsirini ýetirýän ähli üýtgeşmeleriň görkezijilerini goşmak bilen, önümi ýerleşdirmenden alnan peýda täsir edýän ähli faktorlaryň jemini alarys $\pm\ddot{U}$, ýagny,

$$\pm\ddot{U} = \sum_{i=1}^7 \pm \ddot{U}_i.$$

6.2. Peýdanyň ululugyna täsir edýän faktorlar

Peýdanyň ösmeginiň wajyp faktorlary: önümçiligiň we önümi ýerleşdirmegiň göwrüminiň ösüşi, ylmy-tehniki işläp girizmek, netijede bolsa, zähmet öndürijililigini ýokarlandyrmak, özüne düşýän gymmadyny peseltmek, önümiň hilini ýokarlandyrmak bolup durýar.

Kärhananyň pul toplanmalarynyň esasy çeşmesi – önümi ýerleşdirmekden gelen girdeji, has takygy zähmet, material we pul harajatlary aýrylan bölegi. Şol sebäpli, her hojalyk subýektiniň wajyp meselesi - serişdeleri harçlamakda tygşytlýlyk režimini we olaryň has netijeli ulanylmagyny ýerine ýetirmek ýoly bilen has pes harajatlar bilen köpräk peýdany almak bolup durýar. Şeýlelikde, peýda kärhananyň pul toplanmalarynyň esasy görnüşi hökmünde degişli bahalar boýunça ýerleşdirmenden gelen girdeji bilen doly özüne düşýän gymmadynyň arasyndaky tapwudy görkezýär. Bu ýerden peýdanyň ösmeginiň ilki bilen önümiň önümçiligine harajatlary peseltmegine, şeýle hem ýerleşdirilýän önümiň göwrüminiň ösdürilmegine baglydygy gelip çykýar.

Peýda telekeçilik işiniň esasy netijesi hökmünde kärhananyň özüniň we tutuş döwletiň zerurlyklaryny üpjün edýär. Şol sebäpli, ilki bilen kärhananyň peýdasynyň düzümini kesgitlemek wajypdyr. Kärhananyň peýdasynyň jemi göwrümi tutuş peýda bolup durýar. Tutuş peýdanyň ululygyna telekeçilik işine bagly bolan we bagly bolmadyk köp faktorlar täsir edýär.

Kärhananyň işine bagly bolan peýdanyň ösmeginiň wajyp faktorlary – şertnama şertlerine laýyklykda, öndürilýän önümiň göwrüminiň ösüşi, onuň özüne düşýän gymmadynyň peselmegi, hiliniň ýokarlanmagy, assortimentiň gowulanmagy, önümçilik fondlarynyň ulanylyşynyň netijeliligini ýokarlandyrmak, zähmet öndürijililigini ösdürmek bolup durýar.

Kärhananyň işine bagly bolmadyk faktorlara ýerleşdirilýän önüme döwletiň sazlaýan bahalarynyň üýtgemegi, tebigy, geografiki, ulag we tehniki şertleriň önümçilige we ýerleşdirilýän önüme täsiri, şeýle-de, beýleki faktorlar degişli.

Ähli faktorlaryň täsiri netijesinde kärhananyň tutuş peýdasy emele gelýär.

Tutuş peýdanyň düzüminde işleriň ähli görnüşlerinden gelen peýda hasaba alynýar.

Birinjiden, tutuş peýda haryt önümini ýerleşdirmekden gelen peýdanyň öz içine alýar. Haryt önümini ýerleşdirmekden alnan peýda – tutuş peýdanyň esasy bölegini tutýar.

Ikinjiden, tutuş peýdanyň düzümine haryt däl häsiýetli önümleri we hyzmatlary (oba hojalyk, ulag hojalyk, tokaýtaýýarlaýyş we beýleki hojalyklar) ýerleşdirmenden alnan peýda girýär.

Üçünjiden, tutuş peýdanyň düzüme esasy fondlary we beýleki emlägi ýerleşdirmekden gelen peýda girýär.

Dördünjiden, tutuş peýdanyň düzüminde ýerleşdirmenden daşary girdejiler we çykdajylar, ýagny ýerleşdirmenden daşary operasiýalaryň netijeleri görkezilýär.

Tutuş peýdanyň agramly bölegini (95-97%) haryt önümini ýerleşdirmekden alnan peýdanyň tutýanlygy sebäpli, peýdanyň bu bölegine esasy üns berilmelidir. Kärhananyň işine bagly we bagly däl faktorlar esasanam, önümi ýerleşdirmekden alnan peýda täsir edýärler.

Ilki bilen, haryt önümini ýerleşdirmekden alnan peýda ýerleşdirilmedik önümiň galyndysynyň üýtgeşmeleriniň täsirini

ýetirýändigini hasaba almaly. Bu galyndylar näçe köp bolsa, şonça-da, kärhana önümi ýerleşdirmekden az peýda alar. Ýerleşdirilmedik önümiň ululygy önümi ýerleşdirmegiň şertleri we täjirçilik işi bilen şertlenen birnäçe sebäpler bagly bolup durýar. Kärhana bar bolan ýerleşdirmek mümkinçiliklerinden has köp önü öndürmegi mümkin. Ondan başga-da, taýýar önümiň ýerleşdirilmedik böleginde has düşewüntli önümleriň udel agramynyň ösmegi mümkin, bu bolsa, bu galyndylaryň gymadynyň ösmegine getirer. Peýdany ösdürmek üçin kärhana ýerleşdirilmedik önümiň galyndysynyň hem möçberini, hem gymadyny azaltmak boýunça çäreleri geçirmeli.

Peýdanyň ululygyna täsir edýän wajyp faktor önümiň ýerleşdirilmeginiň we önümçiliginiň göwrüminiň üýtgemegi bolup durýar. Ýerleşdirmäniň göwrümi näçe uly bolsa, netijede, şonça-da, kärhana köp peýdany alar we tersine ýerleşdirmäniň göwrümi näçe pes bolsa şonça-da, kärhana az peýda alar. Peýdanyň bu faktora garaşlylygy beýleki şertleriň deň ýagdaýynda göni proporsionaldyr.

Wajyplygy boýunça pes bolmadyk, peýdanyň ululygyna täsir edýän faktor önümiň özüne düşýän gymadynyň derejesiniň üýtgemegidir. Eger-de, ýerleşdirmäniň göwrüminiň üýtgemegi peýdanyň jemine göni proporsional täsir edýän bolsa, onda peýdanyň we önümiň özüne düşýän gymadynyň derejesiniň ululygynyň arasyndaky baglanyşyk tersinedir. Önümiň özüne düşýän gymady näçe az bolsa, şonça-da, peýda köpelyär we tersine önümiň özüne düşýän gymady näçe uly bolsa, şonça-da, peýda azalýar. Bu peýdanyň möçberini kesgitleýän faktor köp sebäpleriň täsiri astynda ýerleşýär. Şonuň üçin önümiň özüne düşýän gymadynyň derejesiniň üýtgeşmeleri seljerilende önümi ýerleşdirmäge we önümçiligine harajatlaryň derejesini peseltmek boýunça, netijede munuň hasabyna peýdany ulaltmak boýunça çäreleri işläp taýýarlamak üçin önümiň özüne düşýän gymadynyň peselmeginiň we ýokarlanmagynyň sebäplerini anyklamaly.

6.3. Meýilnamalaşdyrylan peýdanyň kesgitlenişi

Telekeçiligiň ösmegi bilen güýjeýän, peýdanyň wajyp roly onuň dogry hasaplanmagynyň zerurlygyny kesgitleýär. Meýilnamalaşdyrylan peýdanyň nähili derejede dogry kesgitlenendigine kärhananyň üstünlikli maliýe-hojalyk işi bagly bolup durýar.

Meýilnamalaşdyrylan peýdanyň hasaplanyşy ykdysady tarapdan esaslandyrylan bolmaly, bu öz gezeginde maýa goýumlary öz wagtynda we doly maliýeleşdirmegi, hususy dolanyşyk serişdeleriň ösdürilmegini, işgärlere degişli tölegleri bermegi, şeýle-de öz wagtynda býujet, banklar we haryt getirijiler bilen hasaplaşmagy amala aşyrmaga mümkinçilik berer. Şeýlelikde, kärhananyň peýdanyň dogry meýilnamalaşdyrylmagy diňe bir telekçiler üçin däl-de, eýsem tutuş halk hojalygy üçin uly ähmiýeti bardyr.

Peýda aýratyn görnüşleri boýunça meýilnamalaşdyrylýar: haryt önüminiýerleşdirmekden, beýleki önümleri we haryt däl häsiýetli hyzmatlary ýerleşdirmekden, esasy serişdeleri we beýleki emlägi ýerleşdirmeden hem-de ýerleşdirmeden daşary girdejiler we çykadjylar.

Haryt önümini ýerleşdirmekden alnan peýdany meýilleşdirmegiň esasy usullaryna seredip geçeliň. Olardan esasyly – göni sçýot we analitiki usul.

Göni sçýot usuly hojalygy häzirki zaman şertlerinde kärhanada giňden ýaýrandyr. Bu usul düzgün boýunça, çykarylan önümiň uly bolmadyk assortimentde ulanylýar. Onuň düýp manysy peýdanyň önümiň degişli bahalar boýunça ýerleşdirilmeginden alnan girdejiniň we onuň GGS we aksizleri aýranyňdan soňky doly önümiň özüne düşýän gymmadynyň arasyndaky tapawur hökmünde kesgitlenmegidir.

Hasaplaşyk aşakdaky formula boýunça hasaplanýar:

$$P=(\zeta \times B)-(\zeta \times \ddot{O});$$

Bu ýerde,

P - meýilnamalaşdyrylan peýda;

Ç – meýilleşdirilýän döwürde haryt önümini çykarmak, natural aňlatmada;

B – bir önümiň bahasy (GGS we aksizleri aýranyňdan soň);

Ö – bir önümiň doly özüne düşýän gymmady.

Meýilnamalaşdyrylan peýdanyň analitiki usuly çykarylýan önümiň köp assortimentinde, şeýle-de göni usuly barlamak we gözegçilikde saklamak üçin goşmaça hökmünde ulanylýar. Bu usulyň artykmaçlygy onuň aýratyn faktorlaryň meýilnamalaşdyrylan peýda ýetirýän täsirini kesgitlemäge mümkinçilik berýänligindedir. Analitiki usul bilen peýdanyň hasaplanylşy üç yzygiderli tapgyrdan durýar:

- 1) Hasabat döwründäki garaşylýan peýdany şol döwrüň deňeşdirilýän haryt önümine bölmek görnüşinde baza düşewüntililigini kesgitlemek;
- 2) Hasabat döwrüniň önümiň özüne düşýän gymmady boýunça meýilleşdirilýän döwürde haryt önüminiň göwrümini hasaplamak we baza düşewüntililiginden ugur alyp haryt önümine peýdany kesgitlemek;
- 3) Meýilnamalaşdyrylan peýda dürli faktorlaryň täsirini hasaba alýar: deňeşdirilýän önümiň özüne düşýän gymmadynyň peselmegi (ýokarlanmagy), onuň hiliniň we sortynyň ýokarlanmagy, assortimentiniň, bahalaryň üýtgemegi we ş.m.

Indiki ýyla peýda boýunça meýilnama hasabat döwrüniň ahyrynda işlenip taýýarlanylýar. Şol sebäpli, baza düşewüntililigini kesgitlemek üçin geçen wagtyň (adatça 9 aýyňky) hasabatlary we ýylyň ahyryna çenli galan meýilnamanyň (dördünji çäryek) ýerine ýetirilmegini ulanýarlar.

6.4. Düşewüntlilikge baha bermek üçin görkezijileriň Ulgamy

Kärhananyň işiniň ykdysady netijeliligini düşewüntliliğin (girdejililigiň) görkezijileri bilen häsiýetlendirýärler. Umumy görnüşde ykdysady netijeliligiň parametrlerini algoritm bilen kesgitleýärler:

$$Y_n = \frac{\text{Ykdysady netije (peýda)}}{\text{Serişdeler ýa-da harajatlar}} \times 100.$$

Formulanyň sanawjysyny hasaplama üçin peýdanyň görkezijileri ulanylýar: buhgalter (umumy) peýdadan, önümi ýerleşdirmekden we arassa peýdadan (salgytlar tölenenden soň). Formulanyň maýdalawjysynda serişdeleri (maýa goýumlary), emlägi (aktiwleri), ýerleşdirilen harytlaryň (önümiň, işiň, hyzmatyň) özüne düşýän gymmadyny görkezýärler.

Tejribede ykdysady we maliýe düşewüntliligini tapawutlandyrýarlar. Ykdysady düşewüntlilik – maýa goýum ýa-da innowasiýa taslamasynyň (maksatnamasynyň) işewürmeýilnamasynda görkezilen çaklama peýdanyň ululygyndan alnan görkezijidir. Maliýe düşewüntliligini kärhananyň maliýe (buhgalter) hasabatynda görkezilen hakyky peýdanyň esasynda kesgitleýärler.

Düşewüntliliğin görkezijileriniň ulgamy aşakdaky görnüşde berilýär (tabl. 6.1).

Tablisa 6.1. Kärhananyň düşewüntlilik görkezijileriniň umumy häsiýetnamasy

Görkezijiniň ady	Hasaplamak usuly	Bellikler
1. Önümi ýerleşdirmeginiň düşewüntililigi		
1.1. Yerleşdirilen önümiň düşewüntililigi ($D_{\bar{Y}\bar{O}}$)	$D_{\bar{Y}\bar{O}} = P_{\bar{Y}} / \bar{O}_{\bar{Y}\bar{O}} \times 100,$ <p>Bu ýerde, $P_{\bar{Y}}$ – harydy ýerleşdirmeden alnan peýda; $\bar{O}_{\bar{Y}\bar{O}}$ – ýerleşdirilen önümiň (harydyň) doly özüne düşýän gymmady</p>	Doly harajatlaryň bir manadyna näçe önümi ýerleşdirmeden alnan peýdanyň düşýändigini görkezýär
2. Önümçiligiň düşewüntililigi ($D_{\bar{O}}$)	$D_{\bar{O}} = \frac{BP}{ES + \bar{A}} \times 100,$ <p>Bu ýerde, BP – buhgalter peýda (salgyt tölenmänkä umumy peýda); ES – hasaplaşyk döwründäki esasy serişdeleriň ortaça gymmady; \bar{A} – hasaplaşyk döwründäki ätiýaçlyklaryň ortaça gymmady</p>	Kärhananyň önümçilik serişdeleriniň (maddy aktiwleriň) her manadyna düşýän peýdany görkezýär
3. Aktiwleriň (emlägiň) düşewüntililigi		
3.1. Jemi aktiwleriň düşewüntililigi (D_A)	$D_A = BP / \bar{A} \times 100,$ <p>Bu ýerde, BP – buhgalter peýda; \bar{A} – hasaplaşyk döwründäki jemi aktiwleriň ortaça gymmady</p>	Jemi aktiwleriň her manadyna düşýän peýdanyň ululygyny görkezýär
3.2. Dolanyşykdan daşary aktiwleriň düşewüntililigi (D_{DDA})	$D_{DDA} = BP / \underline{DDA} \times 100,$ <p>Bu ýerde, \underline{DDA} – hasaplaşyk döwründäki dolanyşykdan daşary aktiwleriň ortaça gymmady</p>	Dolanyşykdan daşary aktiwleriň her manadyna düşýän buhgalter peýdanyň ululygyny häsiýetlendirýär

3.3. Dolanyşykdaky aktiwleriň düşewüntiligi (D_{DA})	$D_{DA} = BP / \underline{DA} \times 100$, Bu ýerde, <u>DA</u> - hasaplaşyk döwründäki dolanyşykdaky aktiwleriň ortaça gymmady	Dolanyşykdaky aktiwleriň her manadyna düşýän buhgalter peýdanyň ululygyny görkezýär
3.4. Arassa dolanyşyk maýanyň düşewüntiligi (D_{ADM})	$D_{ADM} = BP / \underline{ADM} \times 100$, Bu ýerde, <u>ADM</u> - hasaplaşyk döwründäki arassa dolanyşyk maýanyň ortaça gymmady	Arassa dolanyşyk maýanyň her manadyna düşýän buhgalter peýdanyň ululygyny görkezýär
4. Hususy maýanyň düşewüntiligi (D_{HM})	$D_{HM} = AP / \underline{HM} \times 100$, Bu ýerde, <u>HM</u> - hasaplaşyk döwründäki hususy maýanyň ortaça gymmady	Hususy maýanyň her manadyna düşýän arassa peýdanyň ululygyny görkezýär
5. Maýa goýumyň düşewüntiligi (D_{MG})	$D_{MG} = AP / \underline{MG} \times 100$, Bu ýerde, <u>MG</u> - hasaplaşyk döwründäki maýa goýumyň ortaça gymmady	Goýlan maýanyň, ýagny awansirlenen maýanyň her manadyna düşýän arassa peýdanyň ululygyny görkezýär
6. Satuwyň düşewüntiligi (D_{satuw})	$D_{satuw} = BP / SG \times 100$, Bu ýerde, BP – buhgalter peýda; SG – satuwyň göwrümi(önümi ýerleşdirmekden alnan arassa girdeji)	Satuwyň göwrüminiň her manadyna düşýän buhgalter peýdanyň häsiýetlendirýär

VII BAP. Pul akymalarynyň seljermesi

7.1. Kärhananyň pul akymalaryny häsiýetlendirýän esasy düşüňjeler

Kärhanalarda pul serişdeleriniň hereketiniň ulgamlaşýyn hasaba alnyşy, seljermesi, meýilleşdirilmesi we gözegçilikde saklanmagy olaryň maliýe durnuklylygyny hem-de häzirki wagtda we geljekgi döwürlerde çeyeligini üpjün etmäge kömek edýär.

Kärhananyň işiniň netijelerine baha bermek üçin üç görkezijiniň has wajyp ähmiýeti bar:

- 1) harytlary (önümleri, işler we hyzmatlary) ýerleşdirmekden alnan girdeji;
- 2) peýda;
- 3) pul serişdeleriniň akymy.

Bu görkezijileriň absolýut ululugy we olaryň ýylyň dowamyndaky üýtgeşmeleriniň dinamikasy kärhananyň işiniň netijesini görkezýär. Ýöne wagtynda tölenmezlik şertinde kärhanalarda birinji derejeli ähmiýeti işleriň dürli görnüşlerinden kärhana gelýän pul serişdeleriniň akymy tutýar. Pul serişdeleriniň gelmegi kärhananyň bermeli töleglerinden ýokary bolan ýagdaýynda, kärhana häzirki we geljekgi ösüşi üçin zerur bolan bäsdeşlik artykmaçlygyny alýar. Önümçilik-söwda işiniň dowamynda her kärhana hökman iki ýagdaýy göz önünde tutmalydyr:

- 1) bir tarapdan, gündeki tölegeukyplylygyny saklamak üçin pul serişdeleriniň ýeterlikli göwrüminiň bolmagy zerurdyr;
- 2) başga tarapdan, hemişe bu serişdeleri investirlmek bilen goşmaça girdeji almaga mümkinçilik bardyr.

Kärhananyň maliýe-hojalyk işini häsiýetlendirýän wajyp düşüňjeleri kesgitläliň.

1. Harytlary (önümleri, işler we hyzmatlary) ýerleşdirmekden alnan girdeji – şu döwürde işiň adaty we beýleki görnüşlerinden pil görnüşinde alnan hasaba alyş girdeji.

2. Peýda – hasaba alnan girdejiler bilen önümçilige we önümi ýerleşdirmäge çykan harajatlaryň arasyndaky tapawut.
3. Pul serişdeleriniň gelmegi harytlary (önümleri, işler we hyzmatlary) ýerleşdirmekden alnan girdejiniň we gündeki, maýa goýum hem-de maliýe işinden beýleki gelmeleriniň hasabyna bolup geçýär.
4. Pul serişdeleriniň gitmegi gündeki harajatlary; maýa goýum çykdajylaryny; döwlet býujetine we býujetden daşary gaznalara tölegleri we ş.m. üzmegiň netijesinde ýüze çykýar.
5. Pul serişdeleriniň arassa gelmegi (nagt puluň gory) – ähli gelen we giden pul serişdeleriniň arasyndaky tapawut.

Kärhananyň maliýe ýagdaýy seljerilende hasabat döwrüniň (çäryek, ýarymýyl, ýyl) peýdasy we döwrüň dowamyndaky alnan pul serişdeleriniň şol bir zat dældigini göz önünde tutmak zerurdyr. Peýdanyň barlygy kärhanada harçlamaga elýeterli erkin pul serişdeleriniň bardygyny aňlatmaýar. Pul serişdeleri – ykdysadyýetde has çäkli serişdedir we kärhananyň üstünligi köp derejede ýolbaşçylaryň pul serişdelerini oýlanyşykly ulanmak ukyplygy bilen kesgitlenýändir.

Pul akymalaryny dolandyrmak aşakdakylary öz içine alýar:

- 1) pul serişdeleriniň akymyny hasaba almak;
- 2) nagt pul akymyny seljermek;
- 3) pul serişdeleriniň hereketiniň býujetini düzmek.

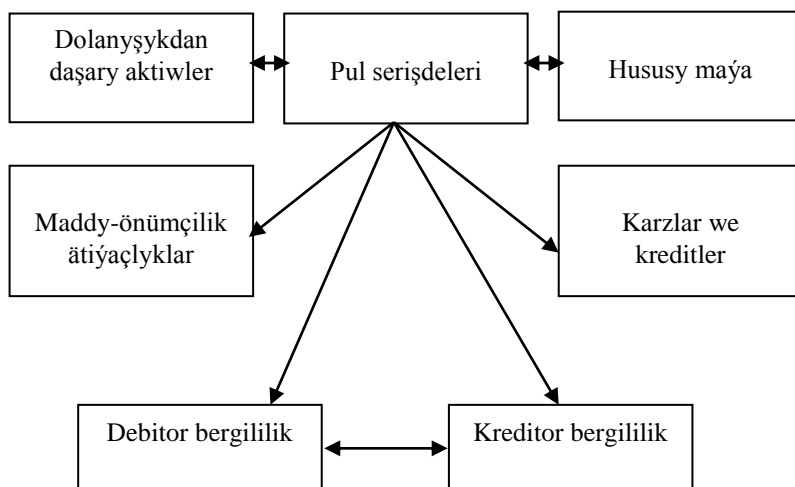
Dolandyrmak prosessi öz içine kärhananyň işiniň esasy ugurlaryny alýar: dolanyşykdan daşary we dolanyşykdaaky aktiwler, hususy we karz maýa (sur. 7.1).

Pul akymalaryny dolandyrmak kärhana üçin esasanam aşakdaky nukdaýnazarlardan zerurdyr:

- ◆ Balansyň likwidligini sazlamak;
- ◆ Dolanyşyk aktiwlerini amatlaşdyrmak (pul serişdeleriniň gysgamöhletli zerurlygyna baha bermek, ätiýaçlyklary we debitor bergililigi dolandyrmak);
- ◆ Maýa goýumlaryň wagt ölçeglerini we olary maliýeleşdirmegiň çeşmelerini meýilleşdirmek;

- ◆ Gündeki harajatlary dolandyrmak we önümçiligiň hem-de taýýar önümi ýerleşdirmegiň dowamynda olary amatlaşdyrmak;
- ◆ Ykdysady ösüşi çaklamak.

Şeýlelik bilen, ýokary inflýasiýa (8-10%) we tölegleriň wagtynda berilmezlik şertlerinde pul akymalaryny dolandyrmak – kärhananyň kadaly maliýe-hojalyk işini gurnamak üçin döwrebap meseledir.

Sur.7.1. Kärhanada pul serişdeleriniň hereketi

7.2. Pul serişdeleriniň akymalarynyň seljermesi

Pul akymyny seljermegiň ulgamynda has wajyp rol olaryň amatlaşdyrylmasyna berilýär.

Maýanyň pul akymalaryny amatlaşdyrmak – kärhananyň hojalyk işini amala aşyrmagyň aýratynlyklaryny we şertlerini hasaba almak bilen kärhanada olary guramagyň iň gowy görnüşini saýlamagyň prosessi bolup durýar.

Kärhananyň pul akymalaryny amatlaşdyrmagyň esasy maksatlary aşakdakylar bolup durýarlar:

- pul akymalarynyň göwrüminiň deňagramlygyny üpjün etmek;
- kärhananyň arassa pul akymalarynyň ösüşini üpjün etmek.

Amatlaşdyrmagyň esasy obýektleri bolup aşakdakylar çykyş edýär:

- položitel pul akymy;
- otrisatel pul akymy;
- pul aktiwleriniň galyndysy;
- arassa pul akymy.

Pul akymalaryny amatlaşdyrmagy amala aşyrmagyň önünden edilmeli wajyp işleri: wagtyň dowamynda olaryň döremeginiň häsiýetine, göwrümine täsir edýän faktorlary öwrenmek bolup durýar. Bu faktorlary içki we daşky faktorlara bölüp bolýar. Kärhananyň pul akymalarynyň döremegine täsir edýän esasy faktorlar ulgamy aşakdaky shemada görkezilen.

Kärhananyň pul akymlarynyň döremegine täsir edýän faktorlar

Daşky faktorlar

- ✓ Haryt bazarynyň konýunkturasy
- ✓ Maliýe bazarynyň konýunkturasy
- ✓ Kärhananyň salgyt salynma ulgamy
- ✓ Haryt getirijileriň we alyjylaryň durnuklaşan kredit tejribesi
- ✓ Hojalyk subýektiniň hasaplaşyk operasiýalaryny amala aşyrmagyň ulgamy
- ✓ Maliýe kreditiniň elýeterliligi
- ✓ Maksatlaýyn maliýeleşdirmegiň gaýtargysyz serişdelerini çekmegiň mümkinçiligi

Içki faktorlar

- ✓ Kärhananyň durmuş sikli
- ✓ Operasion döwrüň dowamlylygy
- ✓ Önümçiligiň we önümi ýerleşdirmegiň möwsümleýinligi
- ✓ Maýa goýum maksatnamasynyň gaýragoýulmasyzlygy
- ✓ Kärhananyň amortizasion syýasaty
- ✓ Kärhananyň eýeleriniň we menejerleriniň maliýe mentaliteti

Kärhananyň pul akymalaryny amatlaşdyrmagyň esasy olaryň položitel we otrisatel görnüşleriniň deňagramlaşmagyny üpjün etmek düzýär. Kärhananyň hojalyk işine pul akymalarynyň ýetmezligi hem, artkmaçlygy hem zyýan ýetirýär.

Defisit pul akymalarynyň otrisatel netijeleri – kärhananyň likwidliginiň we tölegeukyplygynyň derejesiniň pese düşmeginde, haryt getirijilere möhleti geçen kreditor bergililigiň ösmeginde, alnan maliýe kreditler boýunça möhleti geçen böleginiň ýokarlanmagynda, aýlyk hakynyň tölegini saklamakda (degişlilikde işgärleriň zähmet öndürililiginin derejesiniň pese düşmegi), maliýe döwrüniň möhletiniň ösmeginde, netijede bolsa, kärhananyň aktiwlerini we hususy maýasyny ulanmaklygyň düşewüntliliginiň pese düşmeginde ýüze çykýar.

Artykmaç pul akymalarynyň otrisatel netijeleri – wagtlaýyn ulanylmaýan pul serişdeleriniň inflýasiýanyň netijesinde hakyky bahasyny ýitirýänliginde, pul aktiwleriniň ulanylmaýam böleginiň olaryň gysgamöhletli investirlenmeginden gelip biljek potensial girdejiniň ýitirilýänliginde, şeýle-de, kärhananyň aktiwleriniň we hususy maýasynyň düşewüntliliginiň pese düşmeginde ýüze çykýar.

Defisit pul akymalaryny amatlaşdyrmagyň usullary onuň uzakmöhletlidigine ýa-da gysgamöhletlidigine bagly bolup durýar.

Gysgamöhletli döwürde defisit pul akymalarynyň deňagramlaşmagyna „Töleg dolanyşygyny çaltlaşdyrmak-haýallatmak ulgamyny“ ulanmagyň üsti bilen ýetilýär. Bu ulgamyň düýp esasy kärhanada pul serişdeleriniň gelmegini çaltlaşdyrmak we olaryň tölegini haýallatmak boýunça guramaçylyk çärelerini işläp düzmekde jemlenýär.

Gysgamöhletli döwürde pul serişdeleriniň gelmegini çaltlaşdyrmak aşakdaky çäreleriň geçirilmeginiň hasabyna ýetilýär:

- ýerleşdirilen önüm boýunça nagt hasaplaşyga baha ýeňillikleriniň möçberini köpeltmek;

- bazarda ýokary islege eýe bolan önümler üçin doly ýa-da bölekleyin önünden tölegi üpjün etmek;
- alyjylara haryt kreditini bermegiň möhletini azaltmak;
- möhleti geçen debitor bergililigiň gelmegini tizleşdirmek we beýlekiler.

Gysgamöhletli döwürde pul serişdeleriniň tölegini haýallatmak aşakdaky çäreleriň geçirilmeginiň hasabyna ýetilýär:

- haryt getirijiler bilen ylalaşyk boýunça kärhana haryt kreditini bermegiň möhletini ulaltmak;
- uzakmöhletli aktiwleriň satyn alynmagyny olaryň kärendesine (lizing) çalyşmak;
- alnan maliýe kreditleri olaryň gysgamöhletli görnüşinden uzakmöhletli görnüşine geçirmek we beýlekiler.

Položitel pul akymlarynyň göwrümini ösdürmek uzakmöhletli döwürde aşakdaky çäreleriň hasabyna ýetip bilner:

- hususy maýanyň göwrümini ösdürmek maksady bilen inwestorlary çekmek;
- paýnamalaryň goşmaça emissiýasy;
- uzakmöhletli maliýe kreditlerini çekmek;
- ulanylmaýan esasy serişdeleri satmak ýa-da kärendesine bermek.

Otrisatel pul akymlarynyň göwrümini peseltmek uzakmöhletli döwürde aşakdaky çäreleriň hasabyna ýetip bilner:

- hakyky maýa goýum maksatnamalarynyň düzümini we göwrümini azaltmak;
- maliýe maýa goýumdan boýun gaçyrmak;
- kärhananyň hemişelik harajatlarynyň möçberini azaltmak.

Artykmaç pul akymlaryny amatlaşdyrmagyň usullary kärhananyň maýa goýum işjeňliginiň ösüşini üpjün etmek bilen baglydyr. Bu usullaryň ulgamynda aşakdakylar ulanylyp bilner:

- hakyky maýa goýum taslamalarynyňişläp taýýarlamak döwrüni azaltmak we olaryň amala aşyrylmagyny çaltlaşdyrmak;
- kärhananyň operasion işiniň diwersifikasiýasyny amala aşyrmak;
- maliýe maýa goýum portfelini döretmek;
- uzakmöhletli maliýe kreditleri möhletinden öň üzmek.

Kärhananyň arassa pul akymalarynyň ýeterlikliginiň koeffisienti aşakdaky formula boýunça hasaplanýar:

$$YK_{apa} = \frac{APA}{EB + \Delta A_{hm} + G};$$

YK_{apa} - arassa pul akymalarynyň ýeterlilik koeffisienti (gözden geçirilýän döwürde);

APA – kärhananyň gözden geçirilýän döwürdäki arassa pul akymalarynyň jemi;

EB – kärhananyň uzak we gysga möhletli kreditleri we karzlary boýunça esasy bergisiniň töleginiň jemi;

ΔA_{hm} - kärhananyň dolanyşyk aktiwleriniň düzüminde haryt-material gymmatlyklarynyň ätiýaçlyklarynyň ösüşi;

G – kärhananyň eýeleri tarapyndan goýulan maýa üçin (aksiýalar we beýl.) tölenen göterimler (diwidendler).

Pul akymynyň likwidlik koeffisienti:

$$LK_{pa} = \frac{PPA}{OPA};$$

bu ýerde,

PPA – gözden geçirilýän döwürde kärhananyň tutuş položitel pul akymalarynyň jemi;

OPA - gözden geçirilýän döwürde kärhananyň tutuş otrisatel pul akymalarynyň jemi;

Kärhananyň pul akymlarynyň netijeliliginiň koeffisienti:

$$NK_{pa} = \frac{APA}{OPA};$$

bu ýerde,

APA – kärhananyň gözden geçirilýän döwürdäki arassa pul akymlarynyň jemi;

OPA - gözden geçirilýän döwürde kärhananyň tutuş otrisatel pul akymlarynyň jemi;

VIII BAP. Kärhananyň maliýe işlerini oňatlaşdyрма boýunça geçirilýän işleriň ýollary

8.1 Tölegeukyplylygyny dikeltmek we netijeli hojalyk işini goldamak boýunça çäreler

Maliýe seljermesiniň maksatlarynyň biri kärhananyň batmaklyk alamatlaryny öz wagtynda ýüze çykarmakdyr. Kärhananyň batmaklygy onuň tölege ukypsyzlygy bilen baglydyr.

Tölegeukypsyz kärhanalary maliýe tarapdan berkitmegiň içerki we daşarky çeşmeleri.

Batmakly diýip hasaplanýan kärhana birnäçe çäreler ulanylýar:

- önümçilik-maliýe işlerini gaýtadan guramaklyk;
- emlägini satmak bilen kärhanany ýapmak;
- kärhananyň eýeleri we bergidarlary bilen ylalaşmak;

Gaýtadan gurnamak belli bir innowasiýa çäreleri geçirmekligi göz önünde tutup, kärhananyň töleg ukybyny dikeltmekligi göz önünde tutýar. Derňew esasynda baş maliýe ugry we biznes-meýilnamany düzüp, batmaklygy önünden alyp, kärhananyň töwegelçilikli zolagdan çykarylmagyny üpjün etmelidir.

Kärhanany kyn ýagdaýdan çykarmaklyk köp halatlar onuň mümkinçiliginiň ýoklugy bilen düşündirilýär. Hususy dolanyşyk maýanyň gytlygyny azaltmak üçin paýdarlar kärhanalary ýetmezçiliginiň öwezini täze paýlary we obligasiýalary goýbermegiň hasabyna dolup bilerler. Ýöne bellemeli zat, täze paýlaryň göýberilmegi olaryň kursunyň peselmegine alyp barar, bu bolsa batmaklygyň sebäbi bolup biler.

Paýdarlar kärhanasynyň batmaklygyny önünden almagyň ýene bir usuly – paýlar boýunça tölegden doly boýun gaçyrmak ýa-da ony azaltmakdyr.

Kärhananyň maliýe ýagdaýynyň gowulanmagyň wajyp

çeşmesi faktoring, ýagny banka ýa-da faktoring kompaniýa bergidarlaryň bergisini geçmeklik hukugynyň berilmegidir.

Kärhananyň maddy-tehniki bazasyny täzelemegiň netijeli usuly lizingdir, ol kärende alynan emläge birwagtlaryň doly tölegi talap etmeýär, bu bolsa maýa goýumyň bir görnüşini bolup gulluk edýär.

Karz alyşlary has düşewüntli taslamalara çekmek kärhananyň maliýe ýagdaýyny gowulandyrmagyň çeşmesi bolup biler. Hususy maýanyň gytlygyny yzyna dolanmaklygyny tizleşdirmek arkaly azaltmak mümkindir, gurluşygyň, önümçilik-kommersiýa döwrüniň, ätiýaçlaryň möçberden artykmaç galyndysy, gutarylmaýyk önümçiligi we ş.m. möhletini azaltmak arkaly dolandyrylýar.

Harçlary azaltmak we esasy önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmak maksady bilen käbir halatlarda esasy önümçilige hyzmat edýän işleriň (gurluşyk, bejermä, ulag we ş.m.) birnäçesinden dynmaklyk gerek bolýar. Onuň deregine ýöriteleşdirilen guramalaryň hyzmatyna geçmeklik hödürlenilýär.

Eger-de kärhana girdejili bolup, edil şol wagtda tölegeukypsyz bolsa, onda girdejini ulanmak syýasatyny derňemek gerek.

Kärhananyň maliýe ýagdaýyny berkitmek çeşmesini ýüze çykarmakda talap we teklipleriň, satuw bazaryny öwrenmek boýunça marketing derňewiniň uly kömeginiň degmegi mümkindir.

Kärhananyň maliýe ýagdaýyny berkitmegiň esasy we iň aýgytly ugurlarynyň biri içerki rezerwleri agtarmakdyr. Onuň netijesinde önümçilik girdejini köpeltmek, önümçilik kuwwatyny ulanyp bergisiz işlemek, önümiň hilini gowulandyryp ony bäsdeşlige ukyply etmek, material we zähmet serişdelerinden tygşytly peýdalanmak, olaryň özüne düşýän gymmatyny peseltmek, önümçilik harajatlaryny we ýitgilerini azaltmak we bularyň ählisi içerki serişdelerden peýdalanmagyň görnüşleridir.

Bu soraglar öwrenilende esasy orny baýlyklary goramaklyga ugrukdyrylmalydyr: progressiw kadalary girizmek, baýlyk goraýjy tilsimatlary we normatiwleri girizmek, ikinji derejeli çig mallary ulanmak, serişdeleriň ulanyşyny doly barlag astynda saklamak, hasaba almak, öňde baryjy tejribeleri önümçilige ornaşdyrmak, materiallary tygşytly ulanmakdaky höweslendirijilik usullary ulanmak we baýraklamak, ýitgileri azaltmak we ş.m.

Her bir kärhanadaky ýitgileri ýüze çykarmak we olary jemleşdirmek üçin kärhanada ýörite ýitgi reýestrini döretmeli we olary toparlara bölmeli:

- hilsiz çykarmak;
- önümiň hilini peseltmek;
- gerek däl önümi çykarmak;
- amatly müşderleri, amatly bazarlary ýitirmek;
- kärhananyň önümçilik kuwwatyny doly ulanmazlyk;
- işçi güýjüniň, zähmet serişdesiniň, zähmet abzallaryň, pul baýlygynyň boş durmagy;
- önüm birligini çykarmak üçin onuň normasynda göz öňünde tutulanyndan köp harç etmek;
- materiallaryň zaýalanmagy;
- doly könelmedik, işe ukyply enjamlaryň önümçilikden çykarylmagy;
- şertnama düzgünini bozýanlygy üçin jerime tölemek;
- gerek däl debitor bergilerini aradan aýyrmak;
- möhleti geçen debitor bergileri;
- amatly bolmadyk maliýe çeşmelerini çekmek;
- düýpli gurluşygyň obýektleri öz wagtynda işe girizmezlik;
- tebigy betbagtçylyklar.

Bu ýitgileriň hereketini öwrenmek we ýitgileri azaltmak üçin geçirilýän çäreler hojalyk subýektiniň maliýe ýagdaýyny ep-esli pugtalandyrmaga ýardam berer.

Has kyn ýagdaýlarda biznes-prossesiň reinženiringlemesi geçirmeli, oňa şeýle düşünmek bolar: önümçilik meýilnamasyny, maddy-tehniki üpjünçilik, zähmeti

gurnamak, iş haky tölemek, iş kuwwatyny ulanmak, önümiň hilini dolandyrmak, maýa goýum we baha syýasaty we başga soraglar boýunça maksatnamalary düýbünden çalyşmaly.

Tölegeukyplylygyny dikeltmegiň koeffisienti:

$$K_{t.d.} = \frac{k_{h.l}.t_2 - \dot{Y} / T(k_{h.l}.t_2 - k_{h.l}.t_1)}{2} \geq 1,$$

bu ýerde,

$k_{h.l}.t_2$ - hasabat döwrüniň ahyryna häzirki likwidliginiň koeffisienti;

$k_{h.l}.t_1$ - hasabat döwrüniň başyna häzirki likwidliginiň koeffisienti;

\dot{Y} – tölegeukyplylygyny dikeltmegiň döwri;

T – hasabat döwrüniň dowamlylygy.

8.2. Maliýe baş ugryny saýlamak

Kärhananyň bazardaky ýagdaýy üýtgemän durmaýar. Ahyrsoňy bazarda bäsdeşler peýda bolýarlar. Şol sebäpli, kärhananyň hemişe ösmegi onuň ykdysady taýdan üstün çykmagynyň zerur şerti bolup durýar. Ösüşiň meýilnamasy diňe golaý wagta düzülmän, eýsem uzakmöhletli geljege düzülýär. Şol sebäpli, maliýe menejmenti kärhananyň maliýe baş ugryny düzmek bilen birnäçe soraglara jogap bermeli.

Şol soraglaryň biri: “Kärhananyň geljekde ösmegi üçin näçe serişde zerur?” bu serişdeleriň möçberini we onuň doly ýa-da bölekleyin gerek boljak wagtyny kesgitlemek üçin, goşmaça maliýe goýumlaryň zerurlygynyň we hojalyk işiniň haýsydyr bolsa, bir wajyp görkezijisiniň arasynda garaşlylygy kesgitlemek maksadalaýyk bolar. Mysal üçin, ösüş üçin serişdeleriň zerurlygy ýerleşdirmäniň göwrümüne baglydygyny ynamly aýdyp bolar. Emma hemişe munuň ýaly bolanok.

Eger-de, kārhana bäsdeşler bilen göreşmek üçin baş ugruny çykarylýan önümiň ýa-da amala aşyrylýan hyzmatlaryň hilini ýokarlandyrmak ýoly boýunça saýlan bolsa, onda bu ýagdaýda maýa goýumlaryň zerurlygy bilen önümiň göwrüminiň arasyndaky laýyklyk ýerine ýetirýär, sebäbi hili ýokarlandyrmak hemişe bahalaryň ýokarlanmagyna getirýär. Ýöne, eger-de bäsdeşler bilen göreş üçin baş ugry hökmünde önüme bahany peseltmek ýa-da durnuklaşdyrmak (inflýasiýanyň şertlerinde) ýolyny saýlan bolsa, onda ýerleşdirmeden gelen girdejiniň ösmegine garaşylmaýar. Öndürilýän önümiň özüne düşýän gymmadyny peseltmek boýunça çäreleri işläp taýýarlamak we girizmek bilen bagly çykadjylar gerek bolýar. Bu ýagdaýda serişdeleriň zerurlygy bu çykadjylaryň ululygy bilen kesgittelener.

Maliýe meýilleşdirmäniň baş ugrynyň ikinji soragy maýa goýumyň çeşmelerine degişli. Kārhananyň maliýe işiniň umumy ugry bu taslamanyň we şeýle-de, ähli indiki taslamalaryň haýsy çeşmeleriň hasabyna amala aşyrylmalydygynyň prinsipial çözgütlerine esaslanmaly. Şeýle çeşmeleriň üç sanysyny görkezip bolýar: hususy, çekilen we karz serişdeler. Hususy serişdeler kārhana üçin haz özüne çekiji bolýar, sebäbi onuň garaşsyzlygynyň we özbaşdaklygynyň derejesini ýokardyrýar, töwekgelçiliksiz, kārhananyň abraýyny gowulandyrýar. Ýöne maýa goýumyň hususy çeşmeleriniň döredilmegi üçin iş iki şertiň ýerine ýetirilmegi talap edilýär: girdejileriň we olaryň kapitalizasiýasy üçin wagtyň barlygy. Hakykatda hem täjirçilik taslamalarynyň amala aşyrylmagynyň şertleriniň ikisinden biri köplenç bolmaýar. Adatça, kim täjirçilik taslamasyny ýetiresi gelse we ony amala aşyrmaga ukyply bolsa, onuň maýa goýum üçin hususy serişdeleri bolmaýar. Hususy serişdeleri bar adam bolsa, ony özbaşdak ýerine ýetirmek islemeýär. Maýa goýum üçin hususy serişdeleri ulanmagy diňe iri kārhanalar başaýar. Ýöne olar üçin işewür-meýilnama we onuň maliýe bölümi özüne çekijilini ýitirýär.

Çekilýän serişdeleriň arasynda birinji ýeri paýdarlaryň serişdeleri tutýar. Paýnamalaryň goşmaça emissiýasy ýa-da kärhananyň ýolbaşçysynyň kontrol paketi bölekleyin satmagy maýa goýujylaryň serişdelerini çekmegiň döp bolup gelýän ususly bolup hyzmat edýär.

Çekilen serişdeler içki çeşmelerden hem alnyp bilner. Olardan döp bolup giden zähmete tölege gönükdirilýän serişdeler bolup durýar. Öz işgärlerine zähmete töleg boýunça bergililiginiň amatly derejesini kesgitläp, kärhana zähmete töleg gaznasyny ýokarlandyrak bilen, şol bir wagtda bergililigini ýokarlandyrýar, bu serişdeleri bolsa, maýa goýumyň çeşmesi hökmünde ulanyp bolar. Bu serişdeler hemişe dolanyşyk maýasyna goýum hökmünde gönükdirilýär.

Karzly bankdan alyp bolýar. Bank işgärleri karzyň we onuň gymmatynyň gaýdyp berilmegi barada alada edýärler. Kreditiň uzakmöhletli maýa goýumynyň üpjünçiligi näme bolup biler?

Kreditniň öz wagtynda gaýdyp berilmegini kepillendirmek üçin tejribeli bank işgärlerine kärhananyň emläginde nämäni girewine goýup bolar we munuň üçin nireden serişdeleri alyp bolar? Kesgitli banka ssuda üçin ýüz tutmazdan oň kärhananyň menejerleri şu we beýleki ýönekeý bolmadyk soraglara jogap bermeli.

Taslamany meýilleşdirmegiň usullarynyň saýlawyna onuň ugry täsir edip biler. Krediti çekmegiň üsti bilen maliýeleşdirmek eýýäm hereket edýän kärhanalarda önümçiligi giňeltmek bilen bagly taslama üçin amatly hasaplanýar. Bank işgärleriniň pikiri boýunça bu ýerde goýumyň töwekgelçiligi uly däl we degişlilikde kreditniň gymmadyny peseldip bolýar. Ondan başga-da, şeýle kärhanada onuň ygtybarly maddy üpjünçiligi bolup biljek ýeterlikli aktiwleri bolýar. Tersine, täze kärhanalary döretmek üçin iri tehniki täzeçillikleri amala aşyrmak üçin paýlaýyn ýa-da paýnama maýasyny çekmek amatly hasaplanýar. Kreditniň

göterim bilen bilelikde üzülmeginiň berk grafigi bolýar we ony täze kärhanalara ýerine ýetirmek köplenç başartmaýar.

Maliýe baş ugrunyň üçünji soragyny „Haçan taslama goýlan serişdeleriň gaýdyp gelmegine garaşmaly?” diýen görnüşde goýup bolar. Bu soraga goýumyň özüni ödeýjiliginiň möhletini kesgitlemäge mümkinçilik berýän ýörite hasaplamalary ulanyp, jogap berip bolar.

EDEBIÝATLAR

1. Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat, 2008.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. T I II III. Aşgabat, 2008.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. T I II III. Aşgabat, 2009.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, Halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny). Aşgabat, 2009.
7. Türkmenistanyň Prezidentiniň «Obalaryň, şäherleriň, etrapdaky şäherçeleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin» Milli maksatnamasy. Aşgabat, 2007.
8. «Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry» Milli maksatnamasy. «Türkmenistan» gazeti, 2003-nji ýylyň, 27-nji awgusty.
9. «Türkmenistanyň nebitgaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Maksatnamasy». Aşgabat, 2006.
10. A.G. Annaýew “Menejmentiň esaslary” Aşgabat-1998ý.
11. A.G. Annaýew “Dolandyryş strategiýasy” Aşgabat-2001ý.
12. M.B. Mämmedow “Bazar gatnaşyklaryna geçiş döwründe ykdysady seljermesi” Aşgabat-1995ý.
13. „Altyn Asyryň ykdysadyýeti“ žurnaly, Aşgabat, Baýdak 2005 ý.

14. Çarygeldyýew “Maliýe menejmenti” Moskwa, 1990ý.
15. Под ред. проф. И.С. Степанова «Менеджмент в строительстве», Москва, 1999г.
16. Под ред. академика Г.Б.Поляка «Финансовый менеджмент», Москва, «Финансы», «ЮНИТИ», 1997г.
17. В.В.Бочаров «Финансовый анализ», ПИТЕР, 2009г.
18. О.В. Ефимова «Финансовый анализ». М.: Бухгалтерский учет, 2002г.
19. В.В. Ковалев «Финансовый анализ: методы и процедуры», М.: Финансы и статистика, 2001г.
20. В.В.Бочаров «Комплексный финансовый анализ», СПб.: Питер, 2004г.
21. В.А. Быкадоров, П.Д. Алексеев «Финансово-экономическое состояние предприятия», М.: Приор, 2000г.
22. В.В.Бочаров «Финансовый менеджмент» Учебное пособие, СПб.: Питер, 2005г.
23. В.В.Бочаров «Современный финансовый менеджмент», СПб.: Питер, 2006г.

MAZMUNY.

Giriş.....	7
I. bap. Kärhananyň işinde maliýe seljermesiniň mazmuny we ähmiýeti.....	9
1.1.Kärhananyň ykdysady seljeriş ulgamynda maliýe seljermesiniň orny.....	9
1.2.Dolandyryş çözgütlerini kabul etmekde maliýe seljermesiniň roly.....	15
1.3.Maliýe seljermesiniň usullary.....	16
1.4.Analitiki görkezijileriň ulgamy.....	20
II. bap. Maliýe seljermesiniň maglumat binýady.....	26
2.1.Maglumat binýadynyň görkezijileriniň düzümi.....	26
2.2.Maliýe hasabatynyň düşünjesi. Maliýe hasabatyny ulanyjylar.....	28
2.3.Maliýe hasabatynyň düzüliş prinsipleri.....	31
2.4.Maliýe hasabatlarynyň mazmuny.....	33
III. bap. Kärhananyň maliýe ýagdaýyna umumy baha bermek.....	44
3.1.Analitiki proseduralaryň häsiýetnamasy.....	44
3.2.Balansyň keseleýin we dikleýin seljermesi.....	46
IV. bap. Kärhananyň maliýe durnuklylygyna baha bermek.....	56
4.1.Maliýe durnuklylygyň absolýut görkezijiler.....	56
4.2.Maliýe durnuklylygyň otnositel görkezijileri.....	66
4.3.Tölegeukyplylyk we likwidlik düşüňjeleriniň ykdysady mazmuny.....	71
4.4.Kärhananyň tölegeukyplylygynyň we likwidliginiň seljermesi.....	72
V. bap. Kärhananyň işewür işjeňligine baha bermek.....	79
5.1.Işewür işjeňligine baha bermek üçin görkezijileriň ulgamy.....	79
VI. bap. Kärhananyň maliýe netijeleriniň we düşewüntliginiň seljermesi.....	88

6.1.Kärhananyň maliýe netijeleriniň seljermesi.....	88
6.2.Peýdanyň ulugyna täsir edýän faktorlar.....	92
6.3.Meýilnamalaşdyrylan peýdanyň kesgitlenişi.....	95
6.4.Düşewüntilige baha bermek üçin görkezijileriň ulgamy.....	97
VII. bap.Pul akymlarynyň seljermesi.....	100
7.1 Kärhananyň pul akymlaryny häsiýetlendirýän esasy düşüňjeler.....	100
7.2. Pul serişdeleriniň akymlarynyň seljermesi.....	102
VIII. bap. Kärhananyň maliýe işlerini oňatlaşdyrmak boýunça geçirilýän işleriň ýollary.....	109
8.1.Tölegeukyplylygy dikeltmek we netijeli hojalyk işini goldamak boýunça çäreler.....	109
8.2.Maliýe baş ugryny saýlamak.....	112
Ulanylan edebiýatlar.....	116